

Critical Realist Methodology and the Question of Possibility: The Nature of Critical Realist Methodology and Its Application to Iranian Society

Farhad Bayani*

Abstract

This study aims to present an adapted methodology based on critical realism for the investigation of social phenomena in Iran. According to the critical realist approach, social reality is multi-layered, encompassing the empirical level, underlying structures, and causal mechanisms, and understanding it requires moving beyond surface-level observations to deeper layers. By reviewing and comparing existing realist methodological models, this article highlights the necessity of localizing and redesigning research methods for the Iranian context. The proposed model comprises eight stages: description, analytical decomposition, retroductive prediction, retroduction, comparison and refinement, objectification and contextualization, triangulation, and correction. Each stage is designed to enable researchers to identify the constituent elements and generative mechanisms of social reality, produce multi-layered and valid explanations, and align their analysis with Iran's historical, cultural, and institutional context. Emphasizing reflexivity, continuous critique, and flexibility, this methodology facilitates the discovery of unseen causal mechanisms and the provision of realistic, context-sensitive explanations of complex social phenomena in Iran. The findings provide both practical and theoretical guidance for social science researchers in Iran, enabling them to employ critical realism to generate deep, valid, and locally grounded analyses.

Keywords: Critical realism, adapted methodology, causal mechanisms, contextualization, social research in Iran.

* Assistant Professor of Sociology, Department of Science and Technology, Institute for Social and Cultural Studies, Tehran, Iran, bayani892@gmail.com

Date received: 12/02/2026, Date of acceptance: 29/04/2026

Introduction

One of the enduring challenges in social sciences is explaining complex social realities beyond surface-level observations. Dominant approaches often either reduce social phenomena to observable regularities or limit analysis to subjective interpretations. Critical realism offers an alternative by emphasizing a stratified ontology consisting of empirical, actual, and real domains, where underlying mechanisms generate observable events.

Despite its theoretical richness, critical realism suffers from methodological ambiguity. Existing methodological models remain either overly abstract or insufficiently operationalized. This limitation becomes more pronounced in non-Western contexts such as Iran, where socio-cultural and institutional specificities require methodological adaptation rather than direct importation. Therefore, this study seeks to critically examine existing models and propose a context-sensitive methodological framework.

Materials & Methods

This research adopts a qualitative, analytical-comparative design. Seven influential critical realist methodological models were selected as units of analysis. Data consisted of key theoretical texts and scholarly works in which these models are articulated.

The analysis was guided by four criteria:

1. Internal methodological structure
2. Engagement with stratified ontology
3. Approach to identifying causal mechanisms
4. Practical applicability in empirical research

Through systematic comparison, strengths and limitations of each model were identified. The study then synthesizes these findings to construct an alternative methodological framework.

Discussion & Results

The comparative analysis reveals three major patterns:

First, models such as Bhaskar's remain highly abstract, offering strong philosophical foundations but limited empirical guidance. Second, approaches like

those of Danermark and Bygstad provide more structured and applicable frameworks, enabling interaction between theory and data. Third, simplified models (e.g., Tapa or Ho) enhance usability but reduce analytical depth.

Across all models, the identification of causal mechanisms through retrodution remains central. However, differences emerge in how this process is operationalized. Models with iterative and flexible structures demonstrate greater capacity to address complex social realities.

Based on these findings, the study proposes an eight-stage methodology:

1. Description
2. Analytical decomposition
3. Theoretical redescription
4. Retrodution
5. Retrodiction
6. Comparative evaluation
7. Contextualization
8. Triangulation and iterative correction

This framework integrates theoretical rigor with empirical applicability while emphasizing contextual sensitivity.

Conclusion

Critical realism provides a powerful lens for understanding social reality, but its methodological underdevelopment limits its practical use. This study demonstrates that existing models, while valuable, require adaptation for context-specific research.

The proposed methodology offers a systematic yet flexible framework for analyzing social phenomena in Iran. By combining layered analysis, causal explanation, and contextual awareness, it enhances both explanatory depth and empirical applicability. This approach can contribute to revitalizing social research by enabling more realistic, non-reductionist, and contextually grounded analyses.

Bibliography

- Ackroyd, S., & Karlsson, J. C. (2014). Critical realism, research techniques, and research designs. In P. K. Edwards, J. O'Mahoney, & S. Vincent (Eds.), *Studying organizations using critical realism: A practical guide* (pp. 21–45). Oxford University Press.
- Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press.
- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (Eds.). (1998). *Critical realism: Essential readings*. Routledge.
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. Harvester Press.
- Bhaskar, R. (1989b). *Reclaiming reality: A critical introduction to contemporary philosophy*. Verso.
- Bhaskar, R. (1993). *Dialectic: The Pulse of Freedom*. London: Verso
- Bhaskar, R. (2010). *Interdisciplinarity and climate change: Transforming knowledge and practice for our global future*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2014). Foreword. In P. K. Edwards, J. O'Mahoney, & S. Vincent (Eds.), *Studying organizations using critical realism: A practical guide* (pp. v–xv). Oxford University Press.
- Brown, J. S., Collins, A., & Duguid, P. (2002). Situated cognition and the culture of learning. *Educational Researcher*, 18(1), 32–42. <https://doi.org/10.3102/0013189X018001032>
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis*. Heinemann.
- Bygstad, B., & Munkvold, B. E. (2011). In search of mechanisms: Conducting a critical realist data analysis. *Information and Organization*, 21(4), 281–294. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2011.07.001>
- Ciborra, C., and Failla, A. 2000. "Infrastructure as a Process: The Case of CRM at IBM", *From Control to Drift*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, A. (1994). *Critical realism: An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*. Verso.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2002). *Explaining society: Critical realism in the social sciences*. Routledge.
- DeLanda, M. 2006. *A New Philosophy of Society*, London: Continuum.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The SAGE handbook of qualitative research* (4th ed.). Sage Publications.
- Easton, G. (2010). Critical realism in case study research. *Industrial Marketing Management*, 39(1), 118–128. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2008.06.004>
- Fletcher, A. J. (2017). Applying critical realism in qualitative research: Methodology meets method. *International Journal of Social Research Methodology*, 20(2), 181–194. <https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1144401>
- Grindley, P. (1995). *Standards, strategy, and policy: Cases and stories*. Oxford University Press.

133 Abstract

- Hastings, S. (2021). Critical realism and social research: The hidden structure of social phenomena. *Journal of Critical Realism*, 20(4), 460–475. <https://doi.org/10.1080/14767430.2020.1846014>
- Hu, J. (2018). Methodological implications of critical realism for entrepreneurship research. *Journal of Critical Realism*, 17(2), 118–139. <https://doi.org/10.1080/14767430.2017.1378142>
- Hu, J. (2018). Methodological implications of critical realism for entrepreneurship research. *Journal of Critical Realism*, 17(2), 118–139. <https://doi.org/10.1080/14767430.2017.1378142>
- Lawson, T. (2003). *Reorienting economics*. Routledge.
- Lyytinen, K. and Newman 2008. "Explaining information systems change: a punctuated socio-technical change model." *European Journal of Information Systems* 17, pp.589-613.
- Mingers, J. (2004). Realizing information systems: Critical realism as an underpinning philosophy for information systems. *Information and Organization*, 14(2), 87–103. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2003.06.001>
- Morse, J. M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K., & Spiers, J. (2008). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 1(2), 13–22. <https://doi.org/10.1177/160940690800100202>
- Morton, P. 2006. "Using Critical Realism to Explain Strategic Information Systems Planning," *Journal of Information Technology Theory & Application* (18:1), pp. 1-20.
- Oliver, C. (2012). Critical realism: A practical guide for researchers. *Social Research Update*, 60, 1–4. <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU60.html>
- Pawson, R., and Tilley, N. 1997. *Realistic Evaluation*, London: Sage.
- Pettigrew, A. M. 1985. "Contextualist Research and the Study of Organizational Change Processes", in E. Mumford, R. Hirschheim, G. Fitzgerald, and A. T. Wood-Harper, eds., *Research Methods in Information Systems*. Amsterdam: North-Holland, pp. 53-78.
- Pettigrew, A. M. 1985. "Contextualist Research and the Study of Organizational Change Processes", in E. Mumford, R. Hirschheim, G. Fitzgerald, and A. T. Wood-Harper, eds., *Research Methods in Information Systems*. Amsterdam: North-Holland, pp. 53-78.
- Porpora, D. V. (2016). *Reconstructing sociology: The critical realist approach*. Cambridge University Press.
- Sayer, A. (1992). *Method in social science: A realist approach* (2nd ed.). Routledge.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. Sage Publications.
- Smith, M. L. (2006). Overcoming theory-practice inconsistencies: Critical realism and information systems research. *Information and Organization*, 16(3), 191–211. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2006.07.002>
- Thapa, D., & Omland, H. O. (2018). Four steps to identify mechanisms of ICT4D: A critical realism-based methodology. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 84(6), e12054. <https://doi.org/10.1002/isd2.12054>
- Volkoff, O., Strong, D. M., and Elmes, M. B. 2007. "Technological Embeddedness and Organizational Change." *Organization Science*, (18:5), pp.832-848.

- Wynn, D., Jr., & Williams, C. K. (2012). Principles for conducting critical realist case study research in information systems. *MIS Quarterly*, 36(3), 787–810. <https://doi.org/10.2307/41703494>
- Young, M. (1997). Critical realism and social science: A research agenda. *Philosophy of the Social Sciences*, 27(1), 51–72. <https://doi.org/10.1177/004839319702700103>
- Zachariadis, M., Scott, S. V., & Barrett, M. I. (2013). Methodological implications of critical realism for mixed-methods research. *MIS Quarterly*, 37(3), 855–879. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37.3.09>

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ چیستی روش شناسی رئالیستی انتقادی و کاربرست آن برای جامعه ایران

فرهاد بیانی*

چکیده

پژوهش حاضر با هدف ارائه یک روش شناسی تطبیقی یافته مبتنی بر رئالیسم انتقادی برای مطالعه پدیده‌های اجتماعی در ایران انجام شده است. بر اساس رویکرد رئالیسم انتقادی، واقعیت اجتماعی چندلایه، شامل سطح پدیداری، ساختارها و مکانیسم‌های علی زیربنایی است و فهم آن بدون عبور از سطح تجربی به لایه‌های عمیق‌تر امکان‌پذیر نیست. این مقاله با بررسی و مقایسه مدل‌های موجود روش‌شناسی رئالیستی، ضرورت بومی‌سازی و بازطراحی روش‌ها برای شرایط جامعه ایران را نشان می‌دهد و مدل پیشنهادی شامل هشت مرحله توصیف، تجزیه تحلیلی، بازپیش‌بینی، پس‌کاوی، مقایسه و پیرایش، عینی‌سازی و زمینه‌مندی، تثلیث و تصحیح است. هر مرحله به گونه‌ای طراحی شده است که پژوهشگر بتواند ضمن شناسایی عناصر و سازوکارهای مولد واقعیت، تبیین‌های چندلایه و معتبر ارائه دهد و در عین حال با زمینه تاریخی، فرهنگی و نهادی ایران همساز شود. این روش‌شناسی با تأکید بر بازاندیشی، نقد مداوم و انعطاف‌پذیری، امکان کشف مکانیسم‌های علی نادیدنی و ارائه تبیین‌های واقع‌گرایانه و زمینه‌مند از پدیده‌های اجتماعی پیچیده ایران را فراهم می‌آورد. نتایج این مطالعه، راهنمایی عملی و نظری برای پژوهشگران علوم اجتماعی در ایران ارائه می‌کند تا بتوانند با بهره‌گیری از چارچوب رئالیسم انتقادی، تحلیل‌هایی عمیق، معتبر و بومی ارائه دهند.

کلیدواژه‌ها: رئالیسم انتقادی، روش‌شناسی تطبیقی یافته، مکانیسم‌های علی، زمینه‌مندی، پژوهش اجتماعی ایران.

* استادیار جامعه‌شناسی، گروه علم و فناوری، موسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم،
f.bayani@iscs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۹

۱. مقدمه

یکی از چالش‌های پایدار و انکارناپذیر علوم اجتماعی، دشواری شناخت واقعیت‌های اجتماعی و تبیین سازوکارهای بنیادینی است که این واقعیت‌ها را صورت‌بندی می‌کنند. از یک‌سو، پیچیدگی امر اجتماعی اغلب به‌منزله‌ی توجیهی برای محدودیت‌های معرفتی پذیرفته می‌شود و از سوی دیگر، همان‌گونه که لائور در نقد «جعبه‌های سیاه» علم نشان می‌دهد، بسیاری از مفروضات بنیادین - از جمله ساختار واقعیت اجتماعی و تعیین‌کننده‌های اساسی آن - چنان بدیهی انگاشته شده‌اند که عملاً از دایره‌ی پرسش و تأمل انتقادی خارج مانده‌اند. در چنین وضعیتی، ناتوانی در دستیابی به فهمی ژرف‌تر از پدیده‌های اجتماعی نه به ضعف چارچوب‌های نظری و روش‌شناختی، بلکه صرفاً به ذات پیچیده‌ی امر اجتماعی نسبت داده می‌شود.

این وضعیت، ضرورت بازاندیشی هم‌زمان در ساختار واقعیت اجتماعی و روش‌شناسی‌های مسلط بر شناخت آن را برجسته می‌کند. واکاوی مجدد این دو سطح می‌تواند راهی برای عبور از بن‌بست‌های معرفت‌شناختی موجود بگشاید و امکان دستیابی به تصویری روشن‌تر، چندلایه‌تر و غیرتقلیل‌گرایانه‌تر از واقعیت اجتماعی را فراهم سازد. از این منظر، بازگشت انتقادی به اندیشه‌هایی که درباره‌ی ماهیت جهان اجتماعی شکل گرفته‌اند و بازخوانی آنها در پرتو مطالعات تجربی، می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای علوم اجتماعی بگشاید.

در این میان، مکتب رئالیسم انتقادی با برخورداری از مبانی متمایز هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی، ظرفیت قابل‌توجهی برای مطالعه‌ی ژرف‌تر و همه‌جانبه‌تر پدیده‌های اجتماعی فراهم می‌آورد. این رویکرد، به‌طور ساده‌شده، هستی‌شناسی رئالیستی را با معرفت‌شناسی تفسیری تلفیق می‌کند (آرچر، ۱۹۹۵). به بیان دیگر، رئالیسم انتقادی بر این باور است که هرچند معرفت انسانی از جهان به‌صورت اجتماعی صورت‌بندی می‌شود و همواره خطاپذیر است، اما واقعیت اجتماعی، مستقل از ادراکات و ذهنیات کنشگران انسانی وجود دارد (مینگز، ۲۰۰۴). یکی از دغدغه‌های محوری این مکتب، پرهیز از تقلیل امر اجتماعی به پدیده‌های فردی است؛ دغدغه‌ای که از طریق تأکید بر لایه‌مندی واقعیت اجتماعی و تمایز سطوح تحلیلی پیگیری می‌شود.

اهمیت این ملاحظات در بستر معرفتی و سیاسی ایران دوچندان است. در این فضا، امر اجتماعی - چه در ساحت نظر و چه در عرصه‌ی عمل - به‌گونه‌ای فزاینده نحیف و منزوی

شده است. از این رو، بازاندیشی در اصول بنیادینی که بتواند به بازصورت‌بندی امر اجتماعی یاری رساند، ضرورتی نظری و عملی به شمار می‌آید. رئالیسم انتقادی می‌تواند از این حیث، افق‌های تازه‌ای پیش روی علوم اجتماعی ایران بگشاید و به احیای واقعیت اجتماعی در تحلیل‌های اجتماعی کمک کند.

تمایز اساسی رئالیسم انتقادی با بسیاری از مکاتب فلسفی-اجتماعی در سطح تبیین، در عین تأکید آن بر عبور از پرسش «چه چیزی رخ داده است؟» به سوی پرسش «چرا و در چه زمینه‌ای رخ داده است؟»، امکانی است که برای صورت‌تبدیل منسجم ظرفیت‌های فکری اثباتی و تفسیری فراهم می‌کند و می‌کوشد واقعیت را به شیوه‌ای ژرف‌تر مطالعه کند. این رویکرد به پژوهشگر امکان می‌دهد فراتر از شناسایی روابط علی و معلولی، به واکاوی سازوکارها و مکانیسم‌هایی بپردازد که به‌طور مداوم پدیده‌های اجتماعی خاصی را بازتولید می‌کنند. همان‌گونه که تأکید شده است، «این تغییر عمیق در هدف پژوهش تجربی و حرکت از چه کسی به چرایی و در چه زمینه‌ای، در هستی‌شناسی رئالیستی انتقادی مورد تأکید است» (هستینگز، ۲۰۲۱: ۴۶۱). در این چارچوب، تبیین علی پدیده‌های اجتماعی مستلزم مطالعه‌ی هم‌زمان ساختارها و مکانیسم‌های اجتماعی و هنجاری، و نیز تجارب زیسته، ویژگی‌ها و انگیزه‌های کنشگران فردی است (همان).

با وجود این ظرفیت‌های نظری، رئالیسم انتقادی در حوزه‌ی روش‌شناسی با وضعیتی متفاوت مواجه است. اگرچه این مکتب از حیث هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی به‌طور گسترده مورد بحث و بررسی قرار گرفته است، اما در سطح روش‌شناختی — چه در مقیاس جهانی و چه در زمینه‌ی پژوهش‌های ایرانی — با نوعی فقر و ابهام روبه‌رو هستیم. هرچند آثاری در این زمینه منتشر شده‌اند (از جمله بسکار، ۱۹۹۸؛ دنرمارک و همکاران، ۲۰۰۲؛ بیستاد و مانکولود، ۲۰۱۱؛ واین و ویلیامز، ۲۰۱۲؛ فلچر، ۲۰۱۷؛ تاپا و املند، ۲۰۱۸)، اما این مطالعات، از یک‌سو محدود و پراکنده‌اند و از سوی دیگر، غالباً فاقد تبیین دقیق، نظام‌مند و عملیاتی از گام‌ها و رویه‌های پژوهشی‌اند. افزون بر این، بخش قابل‌توجهی از این آثار در سطح نظری باقی مانده و کمتر به‌صورت منسجم در پژوهش‌های تجربی و انضمامی به کار گرفته شده‌اند.

پیامد این وضعیت آن است که، هم دانش موجود درباره‌ی چرایی روش‌شناسی رئالیسم انتقادی محدود است و هم تصویر روشنی از چگونگی کاربست عملی آن در تحقیقات اجتماعی عینی در دست نیست. در نتیجه، پژوهش‌های اندکی با تکیه بر این رویکرد روش‌شناختی انجام شده‌اند و همین نمونه‌های محدود نیز غالباً فاقد صورت‌بندی

روش‌شناختی شفاف و قابل بازتولید هستند. این خلأ، به‌ویژه در زمینه‌ی مطالعات اجتماعی ایران، به‌وضوح احساس می‌شود.

در عین حال، برخی پژوهش‌ها تلاش کرده‌اند گام‌هایی در جهت پر کردن این خلأ بردارند؛ از جمله آثار دنرمارک و همکاران (۲۰۰۲)، بیستاد و مانکولند (۲۰۱۱)، واین و ویلیامز (۲۰۱۲)، فلیچر (۲۰۱۷)، تاپا و املند (۲۰۱۸) و هو (۲۰۱۸). این پژوهش، با اتکا به این دستاوردها، می‌کوشد در گام نخست، مدل‌های شاخص روش‌شناسی رئالیستی انتقادی را به‌طور نظام‌مند معرفی و واکاوی کند و سپس با مقایسه‌ی انتقادی آنها، کاستی‌ها و ظرفیت‌هایشان را نشان دهد. در نهایت، بر مبنای این بررسی تطبیقی، یک روش‌شناسی بدیل پیشنهاد می‌شود که ضمن ابتنا بر دستاوردهای پیشین، واجد تفاوت‌ها و نوآوری‌هایی متناسب با زمینه‌ی اجتماعی ایران است.

در اینجا باید به این نکته اذعان کرد که در فضای علمی ایران، عماد افروغ با طرح مباحث رئالیسم انتقادی نقش غیرقابل انکاری در معرفی این مکتب در فضای علمی ایران داشته است. کارهای او اگرچه مستقیماً واجد وجه روش‌شناختی نیست اما از باب معرفی و تقریر بنیان‌های رئالیسم انتقادی حائز اهمیت اند.

رئالیسم انتقادی از حیث روش‌شناختی، رویکردی کثرت‌گرا را اتخاذ می‌کند (پورپورا، ۲۰۱۶: ۳۴۲). این رویکرد، رئالیسم انتقادی را نه به‌مثابه یک ابزار پژوهشی خاص، بلکه به‌عنوان یک «لنز تحلیلی» می‌فهمد که امکان بهره‌گیری هم‌زمان از داده‌های کمی و کیفی را فراهم می‌سازد. هرچند نسبت به روش‌های کمی نوعی بدینی انتقادی دارد، اما داده‌های کمی را برای مطالعه‌ی واقعیت اجتماعی ارزشمند می‌داند و از آنها به‌نحو معناداری استفاده می‌کند (هستینگز، ۲۰۲۱: ۴۶۰).

در مجموع، بنیان‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی رئالیسم انتقادی، ظرفیت بالایی برای احیای واقعیت اجتماعی و پرهیز از تقلیل آن به ساحت ذهنی و فردی فراهم می‌آورد. پرداختن به تمایز این سطوح - به‌ویژه تمرکز بر وجه روش‌شناختی - از آن جهت اهمیت دارد که حتی در دپارتمان‌های جامعه‌شناسی معاصر نیز مقاومت‌هایی نسبت به اهمیت این تمایزها مشاهده می‌شود (همان). بر این اساس، این پژوهش می‌کوشد با مذاقه در روش‌شناسی رئالیسم انتقادی، گامی در جهت عملیاتی‌سازی این مکتب و تبیین دقیق‌تر واقعیت اجتماعی در تحقیقات عینی بردارد. بر این مبنای پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. روش‌شناسی‌های رئالیسم انتقادی چگونه صورت‌بندی شده‌اند و از حیث عناصر، رویه‌ها و ظرفیت‌های تبیینی چه اشتراک‌ها و افتراق‌هایی با یکدیگر دارند؟
۲. بر مبنای نقد و مقایسه‌ی این روش‌شناسی‌ها، چه روش‌شناسی بدیلی می‌توان برای مطالعه‌ی پدیده‌های اجتماعی جامعه‌ی ایران پیشنهاد کرد و چرا این بدیل از حیث تبیین واقعیت اجتماعی کارآمدتر است؟

۲. روش‌شناسی

این پژوهش کیفی و دارای طراحی تحلیلی-مقایسه‌ای است و با هدف تحلیل نظام‌مند و مقایسه‌ی انتقادی هفت مدل روش‌شناسی مبتنی بر رئالیسم انتقادی انجام شده است. تمرکز اصلی مطالعه بر بررسی انسجام درونی، تعهدات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، و ظرفیت عملیاتی این مدل‌ها در پژوهش‌های اجتماعی است. رویکرد تحلیلی-مقایسه‌ای امکان شناسایی هم‌زمان نقاط اشتراک و افتراق مدل‌ها و ارزیابی مستدل قوت‌ها و محدودیت‌های آن‌ها را فراهم می‌سازد.

فرایند پژوهش با صورت‌بندی مسئله و پرسش‌های اصلی آغاز شد و چارچوب مفهومی رئالیسم انتقادی به‌مثابه لنز تحلیلی برای هدایت تحلیل‌ها به کار گرفته شد. هفت مدل روش‌شناسی رئالیستی انتقادی که در ادبیات موجود بیشترین تأثیرگذاری را داشته‌اند، به‌عنوان واحدهای تحلیل انتخاب شدند. این مدل‌ها نمایانگر رویکردهای متفاوت به مسئله‌ی روش‌شناسی در رئالیسم انتقادی‌اند و طیفی از صورت‌بندی‌های نظری تا تلاش‌های نیمه‌کاربردی را دربرمی‌گیرند.

داده‌های پژوهش شامل متون نظری و علمی مرتبط با هر مدل، از جمله کتاب‌ها و مقالات معتبر است که در آن‌ها مبانی نظری، ساختار روش‌شناختی و نحوه‌ی کاربست پژوهشی مدل‌ها تشریح شده است. تحلیل این متون به‌صورت تحلیلی-انتقادی و با تمرکز بر منطق درونی و مفروضات بنیادین هر مدل انجام شده است.

برای تحلیل و مقایسه‌ی مدل‌ها، چهار معیار اصلی به‌عنوان چارچوب ارزیابی به کار گرفته شد: ساختار درونی و میزان انسجام روش‌شناختی هر مدل؛ نحوه‌ی مواجهه با لایه‌مندی واقعیت اجتماعی و تمایز سطوح مختلف آن؛ شیوه‌ی شناسایی، صورت‌بندی و تبیین مکانیسم‌های علی؛ قابلیت عملیاتی‌شدن و کاربست در پژوهش‌های تجربی اجتماعی.

این معیارها مستقیماً از مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی رئالیسم انتقادی استخراج شده‌اند.

نتایج مقایسه نشان داد که هرچند مدل‌های موجود واجد ظرفیت‌های تحلیلی قابل توجهی هستند، اما اغلب از حیث صورت‌بندی اجرایی و قابلیت عملیاتی‌شدن در پژوهش‌های عینی با محدودیت‌هایی مواجه‌اند. بر این اساس، در گام نهایی، روش‌شناسی بدیل پیشنهادی پژوهش ارائه شد که ضمن ابتنا بر دستاوردهای پیشین، چارچوبی منسجم‌تر و کاربردی‌تر برای مطالعه‌ی پدیده‌های اجتماعی - با تأکید بر جامعه‌ی ایران - فراهم می‌آورد.

۳. رئالیسم انتقادی؛ بنیان‌ها و مفروضات

دغدغه‌ی اصلی این پژوهش بررسی دلالت‌های روش‌شناختی مکتب رئالیسم انتقادی و امکان‌کاربست آن در علوم اجتماعی است؛ امری که بدون تبیین اصول بنیادین این رویکرد ممکن نیست. رئالیسم انتقادی بر تلفیق هستی‌شناسی رئالیستی و معرفت‌شناسی تفسیری استوار است (بسکار، ۱۹۹۸ب؛ آرچر، ۱۹۹۵). بر این اساس، واقعیت اجتماعی مستقل از ادراک انسان وجود دارد، اما شناخت ما از آن امری اجتماعی، نظریه‌مند و خطاپذیر است. این رویکرد با ارائه‌ی فهمی غیرجبرگرایانه از علیت، امکان هم‌سویی میان مفروضات هستی‌شناختی و پژوهش تجربی را فراهم می‌کند و بر مسئله‌ی نوسان میان سطوح هستی‌شناسی و روش‌شناسی - آن‌گونه که بورل و مورگان (۱۹۷۹) مطرح کرده‌اند - تمرکز دارد (مینگرز، ۲۰۰۴؛ اسمیت، ۲۰۰۶).

از منظر رئالیسم انتقادی، تبیین پدیده‌های اجتماعی مستلزم فراتر رفتن از توصیف رویدادها و شناسایی مکانیسم‌های علی زیربنایی آن‌هاست. تأکید بر نقش نظریه به‌عنوان راهنمای پژوهش، پذیرش کثرت ابزارها و روش‌ها، و پرهیز از دوگانه‌سازی ساده میان روش‌های کمی و کیفی از اصول بنیادین این رویکرد به شمار می‌آید (دنرمارک و همکاران، ۲۰۰۲). افزون بر این، جامعه به‌مثابه نظامی باز در نظر گرفته می‌شود که امکان پیش‌بینی دقیق را محدود می‌کند، اما تحلیل مکانیسم‌های علی، زمینه‌ی ارائه‌ی تبیین‌های احتمالی و مشروط را فراهم می‌سازد.

در رئالیسم انتقادی، واقعیت اجتماعی واجد سه لایه‌ی متمایز است: تجربی، رویدادی و واقعی (فلچر، ۲۰۱۷). لایه‌ی تجربی شامل پدیده‌ها و رویدادهایی است که از طریق

تجربه‌ی انسانی و همواره با واسطه‌ی تفسیر درک می‌شوند؛ لایه‌ی رویدادی ناظر به رخدادهایی است که مستقل از تجربه‌ی مستقیم انسان وقوع می‌یابند؛ و لایه‌ی واقعی متشکل از ساختارها و مکانیسم‌های علی‌ای است که رویدادها را امکان‌پذیر می‌سازند و تنها از طریق کنش و پژوهش انسانی قابل شناسایی‌اند (بسکار، ۱۹۷۹). این مکانیسم‌ها دارای توانمندی‌ها و محدودیت‌های درونی‌اند که بسته به زمینه‌های اجتماعی، ممکن است فعال یا غیرفعال شوند (سیلوس، ۲۰۰۷ به نقل از فلچر، ۲۰۱۷).

رئالیسم انتقادی با رد دوقطبی‌های رایج در علوم اجتماعی، از جمله کمی/کیفی و عام/خاص، رویکرد هم‌این و هم‌آن را اتخاذ می‌کند و بدین‌وسیله امکان تلفیق نظریه و پژوهش تجربی و بهره‌گیری از روش‌های متنوع را فراهم می‌آورد، بی‌آنکه به نقاط روش‌شناختی یا غفلت از مبانی فلسفی بینجامد. در این چارچوب، فرانظریه نقش راهنمای طراحی پژوهش را ایفا می‌کند و پیوند میان مفروضات فلسفی و رویه‌های عملی تحقیق را تضمین می‌سازد (هستینگز، ۲۰۲۱).

بر مبنای این بنیان‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، رئالیسم انتقادی واجد رویکردی روش‌شناختی است که هدف آن شناسایی و تبیین مکانیسم‌های علی زیربنایی پدیده‌ها و رویدادهای اجتماعی است. در این پژوهش، هفت مدل روش‌شناسی رئالیستی انتقادی به‌عنوان واحد تحلیل انتخاب شده و با تحلیل و مقایسه‌ی آن‌ها، ظرفیت‌ها، قوت‌ها و محدودیت‌های هر یک، و نیز امکان کاربست‌شان در علوم اجتماعی، با تأکید بر جامعه‌ی ایران، بررسی می‌شود.

۴. مدل‌های روش‌شناسی رئالیستی انتقادی

رئالیسم انتقادی، بر پایه‌ی تمایز هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی خاص خود، برای مطالعه‌ی پدیده‌های اجتماعی و شناسایی مکانیسم‌های مولد و زیربنایی آن‌ها، واجد روش‌شناسی متمایزی است. این روش‌شناسی ماهیتی چندمرحله‌ای دارد و هدف آن نزدیک‌شدن تدریجی به شناسایی و تبیین سازوکارهای علی غیرقابل مشاهده‌ای است که پدیده‌ها و رویدادهای اجتماعی را تولید می‌کنند. همان‌گونه که در فصل پیشین اشاره شد، رئالیسم انتقادی در عمل به یک الگوی واحد روش‌شناختی محدود نمی‌شود و نسخه‌های متعددی از آن توسعه یافته است. در این فصل، هفت مدل روش‌شناسی مبتنی بر رئالیسم انتقادی معرفی و بررسی می‌شوند.

۱.۴ روی بسکار

در آغاز باید اشاره کنم که رویکرد روش شناختی روی بسکار در دو نسخه ارائه شد که در نسخه دوم، او کوشید روش شناسی پیشنهادی اش را کامل تر کند. روی بسکار ابتدا روش شناسی پیشنهادی خود برای مطالعه واقعیت های اجتماعی و شناسایی مکانیسم های مولد زیربنایی آنها را در چهار مرحله معرفی کرد (بسکار، ۲۰۰۵: ۱۴۲) و سپس در نوشتاری (بسکار، ۲۰۱۰: ۴) آن را در قالب یک فرایند شش مرحله ای بسط داده است. روش شناسی ۴ مرحله ای روی بسکار، که به اختصار RRRE نامیده می شود، شامل این چهار مرحله است:

۱. تجزیه (Resolution) و شفاف سازی یک رویداد پیچیده از طریق تفکیک و تجزیه آن به اجزای تشکیل دهنده اش.

۲. بازتوصیف (Redescription) علت های وجودی اجزای آن رویداد.

۳. بازنگری (Retrodiction) در علل مولد این اجزا و عناصر که موجب خلق رویدادها و وضعیت های پیشین شده اند.

۴. پیرایش (Elimination) بدیل های علل محتمل اجزا (بسکار، ۲۰۰۵: ۱۴۲).

این روش شناسی مورد نقدهای جدی قرار گرفت. به ویژه اینکه میان انتزاع و تبیین، پیوند و ارتباطی برقرار نشده است (کولیر، ۱۹۹۴؛ لاوسون، ۲۰۰۳). به همین سبب او در یکی از مقالاتی که در کتاب *میان رشته و تغییرات اقلیمی* (۲۰۱۰) منتشر کرد کوشید این روش شناسی را بسط دهد و با تقریر مجدد آن و اضافه کردن دو مرحله ی دیگر، نقایص موجود را برطرف کند. با این حال، چون از یک سو، بسکار توضیحات کافی و روشنی بیان نمی کند و از سوی دیگر، پژوهش های تجربی چندانی با این روش انجام نداده یا اگر هم انجام داده است مراحل و نحوه به کارگیری این روش شناسی را به روشنی بیان نمی کند، این توضیحات نیز کمک زیادی به رفع ابهامات روش شناختی نکرده است. در واقع، محقق رئالیست انتقادی بعید است بتواند با مطالعه این روش شناسی، آن را در یک پژوهش کاربردی به کار گیرد. با این توضیحات، اینک به این روش شناسی اصلاح شده - که به اختصار RRREIC خوانده می شود - نگاهی می افکنیم.

۱. تجزیه و شفاف سازی یک رویداد یا پدیده پیچیده به اجزا و عناصر تشکیل دهنده آن؛

۲. بازتوصیف این مولفه ها و عناصر به شیوه ای (بهینه، ایده آل) قویاً تبیینی؛

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۴۳

۳. بازپیش‌بینی (Retrodiction) در باب عللی که احتمالاً می‌توانند تبیین‌کننده رویدادها یا وضعیت‌های از پیش موجود باشند؛

۴. پیرایش تبیین‌های رقیب پیشین؛

۵. شناسایی (Identification) مکانیسم‌های علی یا مولد از پیش موجود؛

۶. تصحیح (Correction) مداوم یافته‌های پیشین در پرتوی یک تبیین یا تحلیل تکمیل شده (البته به طور موقت) (بسکار، ۲۰۱۰: ۴).

۲.۴ برث دنرمارک

برث دنرمارک و همکارانش (۲۰۰۲) یک مدل روش‌شناختی شش مرحله‌ای ارائه کرده‌اند که نسبت به تقریر اولیه بسکار از نظر کاربردی و تعامل میان داده‌های تجربی و نظریه، انسجام بیشتری دارد. این مراحل چارچوبی انعطاف‌پذیر فراهم می‌آورند و لزوماً توالی ثابتی ندارند، بلکه می‌توانند به صورت درهم‌تنیده و متناسب با منطق پژوهش به کار گرفته شوند.

۱. توصیف

تحلیل با شناسایی و توصیف یک پدیده یا مسئله اجتماعی آغاز می‌شود. در این مرحله، رویدادها و موقعیت‌ها با استفاده از مفاهیم روزمره و با ترکیب روش‌های کمی و کیفی، و با در نظر گرفتن تفسیرهای کنشگران اجتماعی، ثبت و تحلیل می‌شوند.

۲. تجزیه تحلیلی (Analytical resolution)

پدیده مورد مطالعه به عناصر، ابعاد و جنبه‌های متمایز تقسیم می‌شود. تمرکز محدود به بخش‌هایی از پدیده است که امکان مطالعه و تحلیل دارند، زیرا کل اجزای آن همواره قابل دسترسی نیست.

۳. استفهام/ بازتوصیف نظری (Abduction/ theoretical redescription)

عناصر شناسایی شده در چارچوب نظریه‌ها و مفاهیم انتزاعی بازتفسیر می‌شوند. چندین تبیین نظری مختلف ارائه و با یکدیگر مقایسه یا ادغام می‌شوند تا فهم جامع‌تری از پدیده شکل گیرد.

۴. پس‌کاوی (Retroduction)

در این مرحله، پژوهشگر مکانیسم‌های علی سازنده ساختارها و روابط برجسته‌شده را شناسایی می‌کند و تحلیل می‌کند که این ساختارها چگونه ممکن شده و چه ویژگی‌هایی برای تحقق آن‌ها ضروری است. این گام ارتباط نزدیکی با بازتوصیف نظری دارد.

۵. مقایسه میان نظریه‌ها و انتزاع‌های مختلف

توان تبیینی نظریه‌ها و انتزاع‌های مختلف ارزیابی می‌شود تا مشخص شود کدام نظریه به‌طور قانع‌کننده‌تری شرایط و مقتضیات پدیده مورد مطالعه را توضیح می‌دهد یا کدام نظریه‌ها مکمل یکدیگرند.

۶. عینی سازی و زمینه مندی (Concretization and Contextualization)

نحوه ظهور و تحقق مکانیسم‌ها در موقعیت‌های انضمامی بررسی می‌شود. تعامل مکانیسم‌ها در سطوح مختلف و تحت شرایط خاص تحلیل شده و تمایز میان شرایط ساختاری‌تر و شرایط تصادفی‌تر لحاظ می‌شود. این مرحله اهمیت ویژه‌ای در پژوهش‌های کاربردی دارد.

۳.۴ بیگستاد و مونکولد

بندیک بیگستاد و بیورن اریک مونکولد یک رویکرد روش‌شناسی رئالیستی انتقادی ارائه کرده‌اند که تمرکز آن بر شناسایی مکانیسم‌های علی در شکل‌گیری پدیده‌هاست. بیگستاد، استاد انفورماتیک دانشگاه اسلو، و مونکولد، استاد سیستم‌های اطلاعاتی دانشگاه آگدر، در یک پژوهش تجربی در صنعت هواپیمایی چارچوبی برای تحلیل مکانیسم‌های نوآوری سیستم‌های اطلاعاتی ارائه کردند. این چارچوب شامل شناسایی اجزای ساختاری مکانیسم، نحوه تعامل آن‌ها و تأثیر زمینه‌ای بر نتیجه است (بیگستاد و مونکولد، ۲۰۱۱: ۱).

در رئالیسم انتقادی، علیت از طریق مکانیسم بیان می‌شود؛ به این معنا که ساختارهای علی، رویدادها و پدیده‌ها را تولید می‌کنند اما معمولاً به‌طور مستقیم قابل مشاهده نیستند (بسکار، ۱۹۹۸ب؛ بیگستاد و مونکولد، ۲۰۱۱: ۲-۳). این رویکرد، برخلاف تمرکز صرف بر داده‌های مشاهده‌پذیر، پژوهش را به تحلیل لایه‌ها و شناخت ساختارهای زیربنایی پدیده‌ها هدایت می‌کند و تأکید دارد که پژوهش تجربی محدود، علی‌رغم بنیاد فلسفی

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۴۵

رئالیسم انتقادی، کمتر از ۵ درصد مطالعات علوم اجتماعی را در بر می گیرد (دو وژانی، ۲۰۰۸؛ به نقل از بیگستاد و مونکوولد، ۲۰۱۱: ۲).

بیگستاد و مونکوولد (۲۰۱۱) یک چارچوب شش مرحله ای برای تحلیل مکانیسم های علی در سیستم های اطلاعاتی ارائه کرده اند:

۱. توصیف رویدادها

رویدادها به عنوان خوشه ای از مشاهدات پژوهشگر و مطلعان شناسایی می شوند، مانند تصمیم به پیاده سازی سیستم ERP و آموزش کاربران (سیر، ۱۹۹۲).

۲. شناسایی مولفه های کلیدی

افراد، سازمان ها و سیستم ها تعیین شده و به عنوان هستارهایی با قدرت های علی تحلیل می شوند (دنرمارک و همکاران، ۲۰۰۲).

۳. بازتوصیف نظری (استنتاج استفهامی)

تحلیل نظری برای حساسیت و تعمیق مفهومی انجام می شود و نظریه های مرتبط بررسی می شوند (دنرمارک و همکاران، ۲۰۰۲؛ اسمیت، ۲۰۱۰).

۴. پس کاوی

مکانیسم های احتمالی شناسایی می شوند، شامل:

- تعامل پدیده ها برای شناسایی مکانیسم ها (لیتین و نیومن، ۲۰۰۸)
- مکانیسم های خرد-کلان و کلان-خرد برای تحلیل رفتارهای نوظهور و محدودیت ها (دلاندا، ۲۰۰۶)

۵. تحلیل مکانیسم ها و نتایج

با استفاده از فرم زمینه-مکانیسم-نتیجه، اثرگذاری مکانیسم ها و تعامل آن ها بررسی می شود (پاوسون و تیلی، ۱۹۹۷؛ یانگ، ۱۹۹۷).

۶. اعتبارسنجی توان تبیینی

مکانیسم هایی که بیشترین قدرت تبیینی نسبت به شواهد دارند، انتخاب و با بازخورد مطلعان بررسی می شوند (سیر، ۱۹۹۲).

۴.۴ تاپا و اُملند

تاپا و اُملند استدلال می‌کنند که رویکرد رئالیسم انتقادی نسبت به سایر فلسفه‌های غالب در پژوهش‌های ICT4D، ظرفیت بیشتری برای تحلیل علّیت و مکانیسم‌ها دارد. فلسفه‌های اثبات‌گرا فرض می‌کنند از مشاهدات محدود می‌توان قوانین جهان‌شمول استخراج کرد، اما در زمینه ICT4D این قوانین توان توضیح موفقیت یا شکست پروژه‌ها را ندارند، زیرا پدیده‌های اجتماعی در نظام‌های باز رخ می‌دهند. از سوی دیگر، رویکردهای تفسیرگرایی یا قراردادگرایی به ذهنیت و معنا تمرکز دارند و امکان شناسایی علّت‌های زیرین و مکانیسم‌ها را محدود می‌کنند. رئالیسم انتقادی می‌تواند میان این دو راه‌حل میانه ارائه دهد: جهان اجتماعی تا حدی ساخته‌شده است اما ساختارها و مکانیسم‌های مستقل از آگاهی وجود دارند که می‌توانند رویدادها را شکل دهند (ایستون، ۲۰۱۰؛ بسکار، ۲۰۱۳).

تاپا و اُملند یک روش‌شناسی چهارمرحله‌ای برای شناسایی مکانیسم‌ها به شرح زیر پیشنهاد می‌کنند که مراحل آن شامل:

۱. توصیف رویدادها: شناسایی رویدادهای مشاهده‌شده و تجربی مرتبط با توسعه، مانند آموزش آنالاین، پزشکی از راه دور و فعالیت‌های تجاری اینترنتی؛
۲. شناسایی هستارها و روابط: کشف ساختارهای علی که شامل افراد، سازمان‌ها و سامانه‌ها و تعامل آن‌ها در قالب آمیختار فنی-اجتماعی است؛
۳. استفهام (بازتوصیف نظری): قرار دادن هستارها و روابط در چارچوب نظری مناسب، مانند نظریه کنشگر-شبکه و سرمایه اجتماعی، برای توضیح چگونگی تعامل کنشگران و ایجاد اعتماد و هنجار؛
۴. پس‌کاوی (شناسایی مکانیسم‌های احتمالی): شناسایی مکانیسم‌های زیرین که رویدادها را ایجاد کرده‌اند، مانند تعامل ICT، شبکه‌سازی اجتماعی و کنش جمعی، با استفاده از تحلیل داده‌ها و تأیید آن‌ها از طریق منابع متعدد.

در مطالعه موردی «پروژه‌ی شبکه‌سازی بی‌سیم نپال» (NWMP: Nepal Wireless Networking Project)، این روش‌شناسی نشان داد که پروژه بدون اینترنت و بستر ICT نمی‌توانست موفق شود، بنابراین تعامل از طریق ICT به‌عنوان مکانیسم اول شناسایی شد. سپس شبکه‌سازی اجتماعی و مشارکت داوطلبانه محلی و بین‌المللی، مکانیسم دوم را شکل داد. نهایتاً کنش جمعی مبتنی بر سرمایه اجتماعی و هنجارهای اعتماد، مکانیسم سوم بود که

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۴۷

موجب تحقق قابلیت‌های فردی و دسترسی به آموزش، پزشکی و درآمدزایی شد. این سه مکانیسم تحت عنوان «کنشگر-شبکه در عمل» گروه‌بندی شدند.

نتیجه کلیدی این است که موفقیت ICT4D وابسته به ترکیب پیچیده‌ای از مکانیسم‌ها، شرایط زمینه‌ای و ساختارهای اجتماعی-فرهنگی-فنی است. رئالیسم انتقادی و روش‌شناسی چهارمرحله‌ای تاپا و اُملند امکان تحلیل این تعاملات پیچیده و شناسایی مکانیسم‌ها را فراهم می‌کنند، بدون اینکه به دنبال قوانین جهان‌شمول پیش‌بینی‌کننده باشند.

۵.۴ واین و ویلیامز

واین و ویلیامز (۲۰۱۲) یک روش‌شناسی مطالعه موردی مبتنی بر رئالیسم انتقادی برای تحقیقات سیستم‌های اطلاعاتی ارائه کردند. این روش شامل پنج اصل یا گام متقابل و پویا است:

۱. توضیح رویدادها: شناسایی جزئیات رویدادها برای پایه‌گذاری تحلیل علی و توالی آن‌ها به عنوان چارچوب تحلیل ساختار و علیت (نمونه: مورتین، ۲۰۰۶).

۲. توضیح ساختار و زمینه: تحلیل اجزا و روابط ساختاری که منجر به وقوع رویدادها می‌شوند، شامل نهادها و روابط اجتماعی، فیزیکی و نمادین، برای شناسایی مکانیسم‌های فعال‌شده.

۳. پس‌کاوی: استنتاج مکانیسم‌های علی تولیدکننده رویدادها از داده‌های تجربی یا نظریه‌های موجود، تحلیل کنش‌ها، باورها و شرایط زمینه‌ای (نمونه: بیگستاد، ۲۰۱۰).

۴. اعتبارسنجی تجربی: بررسی تطابق تبیین‌های علی با شواهد و داده‌های طولی، و ارزیابی قدرت تبیینی نسبت به تبیین‌های جایگزین (نمونه: مورتین، ۲۰۰۶؛ وولکف و همکاران، ۲۰۰۷).

۵. تثلیث و روش‌های چندگانه: استفاده از داده‌ها، روش‌ها، نظریه‌ها و پژوهشگران متعدد برای کاهش سوگیری و تقویت تحلیل علی (نمونه: بیگستاد، ۲۰۱۰؛ زاخاریادیس و همکاران، ۲۰۱۰).

این پنج گام به پژوهشگران امکان می‌دهند با شناسایی رویدادها، تحلیل ساختار و زمینه، استنتاج مکانیسم‌های علی، اعتبارسنجی تجربی و بهره‌گیری از روش‌های متعدد، تبیین‌های

دقیق و قابل اتکایی از پدیده‌های اجتماعی و فنی ارائه کنند و پیچیدگی و ماهیت پویا تحلیل علی را آشکار سازند.

۶.۴ امبر فلچر

امبر فلچر روش‌شناسی رئالیسم انتقادی برای پژوهش کیفی را با مطالعه زنان کشاورز کانادایی ارائه کرد. روش او بر تعامل نظریه و داده‌ها و شناسایی مکانیسم‌های علی مبتنی است و تحلیل را از سطح تجربی به سطح واقعی می‌برد. مراحل اصلی عبارت‌اند از:

۱. تعریف پرسش پژوهش و نقش نظریه: آغاز پژوهش با یک مسئله مشخص و چارچوب نظری (اقتصاد سیاسی فمینیستی) که مسیر تحلیل را هدایت می‌کند و انعطاف لازم برای تعدیل فرضیات را فراهم می‌آورد.
۲. گردآوری داده‌ها: ترکیب داده‌های گسترده (سرشماری و روندها) و داده‌های ژرف (مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۳۰ زن و رهبران بخش کشاورزی) برای تحلیل تجربی و عمیق.

۳. کدگذاری و شناسایی شبه‌قانونمندی‌ها: تحلیل قیاسی و انعطاف‌پذیر داده‌ها با کدگذاری ساختار/عامل برای شناسایی الگوهای علی و رفتارهای اجتماعی.

۴. استفهام: بازخوانی داده‌ها در چارچوب نظری برای بازتوصیف پدیده‌ها و فهم روابط ژرف‌تر میان ساختارها و کنش‌ها.

۵. پس‌کاوی: شناسایی مکانیسم‌های علی و شرایط مؤثر، مانند ایدئولوژی جنسیتی و شرکتی شدن کشاورزی، که رفتار و انتخاب‌های زنان را شکل می‌دهند.

۶. تعامل نظریه و داده‌ها: نظریه به عنوان راهنما عمل می‌کند و داده‌ها امکان تعدیل، بسط یا نقد آن را فراهم می‌آورند تا تبیین علی دقیق و کاربردی حاصل شود.

روش‌شناسی فلچر نشان می‌دهد که پژوهش تجربی در رئالیسم انتقادی با تعامل پویا میان نظریه، داده و مکانیسم‌ها می‌تواند تبیین‌های علی دقیق و عملی برای تغییر اجتماعی ارائه دهد.

۷.۴. ژیاآتی هو

ژیاآتی هو (۲۰۱۸) روش شناسی رئالیسم انتقادی در پژوهش کارآفرینی را با تمرکز بر تحلیل علّیت معرفی کرده و سه مرحله اصلی را ارائه می دهد:

۱. توضیح رویدادها (Explication of events): شناسایی و توصیف دقیق رویدادهای اجتماعی مرکب، تعیین جنبه های کلیدی، منابع داده و روش تحلیل؛ اتصال تجربیات مشاهده شده با تبیین های نظری و فراهم کردن زمینه برای تحلیل علّی.

۲. پس کاوی: تدوین فرضیه درباره مکانیسم ها، قدرت های علّی و ساختارهای اجتماعی که رویدادها را تولید کرده اند. بازتوصیف نظری و ترکیب نظریه ها برای شناسایی روابط پیچیده میان ساختار و عاملیت و استخراج مکانیسم های علّی پنهان.

۳. تأیید تجربی: آزمون فرضیه ها با شواهد تجربی برای ارزیابی کفایت علّی، قدرت تبیینی و تطابق با واقعیت رویدادمحور؛ بررسی تبیین های جایگزین و ارزیابی شرایط زمینه ای.

این نکته قابل تأمل است که این سه مرحله فرایندی خطی نیستند، بلکه تکرارشونده و پویا هستند و تعامل مستمر میان داده ها، تحلیل و نظریه را ممکن می سازند تا تبیین علّی دقیق و چندسطحی ارائه شود.

۵. تحلیل تقطیعی مدل های روش شناختی هفت گانه

تحلیل مقایسه ای این رویکردها بر چهار محور اصلی صورت می گیرد. این چهار محور بر اساس مطالعه مکرر این هفت مدل روش شناسی و مذاقه در گام ها و اجزاء مختلف آنها از یک سو، و نسبت هر کدام از این مدل ها با واقعیت اجتماعی و قدرت تبیین آنها از سوی دیگر، انتخاب شدند که عبارتند از: ساختار روش شناسی، میزان توجه به لایه های مختلف واقعیت، شیوه شناسایی مکانیسم های علّی، و کاربردپذیری عملی در پژوهش های اجتماعی. این چارچوب تحلیلی امکان شناسایی شباهت ها، تفاوت ها و نقاط قوت و ضعف هر رویکرد را فراهم می آورد و به پژوهشگران کمک می کند تا انتخاب روش شناسی مناسب برای تحلیل پدیده های پیچیده اجتماعی را بر اساس اهداف و شرایط تحقیق انجام دهند.

الف. ساختار روش‌شناسی

ساختار روش‌شناسی به اجزاء، مراحل و گام‌هایی اطلاق می‌شود که پژوهشگر رئالیست انتقادی در جریان پژوهش تجربی به کار می‌گیرد. اگرچه نسخه‌های مختلف روش‌شناسی شباهت‌هایی دارند، اما از نظر اجرایی تفاوت‌های قابل توجهی نشان می‌دهند.

رویکرد بسکار، نقطه آغاز روش‌شناسی رئالیسم انتقادی، ابتدا مدل چهارمرحله‌ای RRRE (تجزیه، بازتوصیف، بازپیش‌بینی و پیرایش) و سپس مدل شش مرحله‌ای RRREIC (توصیف، بازتوصیف، تبیین، پیراستن نظریه‌های رقیب، شناسایی مکانیسم‌ها و تصحیح یافته‌ها) ارائه کرد. این مدل‌ها بیشتر نظری هستند و جزئیات اجرایی مشخصی برای هدایت پژوهش تجربی ارائه نمی‌دهند. پژوهشگران ممکن است در پیاده‌سازی مراحل، گردآوری داده‌ها و تحلیل آنها با چالش مواجه شوند. ساختار بسکار خطی و ایستگاه‌محور است و امکان بازگشت یا بازطراحی مراحل محدود است، از این رو عمدتاً به عنوان چارچوب مفهومی شناخته می‌شود.

روش‌شناسی دنرمارک و همکاران چارچوبی انعطاف‌پذیر و چرخه‌ای ارائه می‌دهد. مراحل تحقیق در این مدل درهم‌تنیده و تکرارشونده هستند و تعامل مستمر میان توصیف تجربی، بازتوصیف نظری و عینی‌سازی فراهم می‌آید. این ویژگی، انعطاف لازم برای مواجهه با پیچیدگی‌های میدان تحقیق را فراهم می‌کند و امکان تلفیق روش‌های کمی و کیفی را نیز تقویت می‌کند. رویکرد واین و ویلیامز نیز به همین شیوه، با تأکید بر تحلیل لایه‌ای واقعیت و اعتبارسنجی تجربی، ساختاری پویا و غیرخطی ارائه می‌دهد.

مدل بیگستاد و مونکوولد، در ادامه دنرمارک، تحلیل داده‌ها و مکانیسم‌ها را با تمرکز بر تعامل میان هستارها و ساختارهای اجتماعی-فنی پیش می‌برد و با تقسیم‌بندی پس‌کاوی به سطح خرد و کلان، امکان تحلیل میان‌رشته‌ای فراهم می‌آورد. تاپا و املند این رویکرد را ساده‌تر و چهارمرحله‌ای ارائه کرده‌اند تا کاربرد آن در پروژه‌های ICT4D و سایر پژوهش‌های میدانی آسان‌تر باشد. مراحل این مدل نیز چرخه‌ای و قابل بازگشت است و انعطاف‌پذیری بالایی برای پژوهشگران فراهم می‌کند.

روش‌شناسی فلچر بر تجربه کیفی و روایت شخصی مبتنی است و با شناسایی شبه‌قانون‌ها، استفهام و پس‌کاوی، فرآیند تحقیق را هدایت می‌کند. این رویکرد انعطاف‌پذیر و عملی است و به تلفیق نظریه‌های فمینیستی با رئالیسم انتقادی توجه دارد، اگرچه فاقد مراحل صریح گام‌به‌گام است.

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۵۱

روش شناسی شیاووتی هو ساختاری ساده تر با سه مرحله اصلی «تبیین رویدادها»، «پس کاوی» و «تأیید تجربی» ارائه می دهد. این مدل نوعی ساده سازی فرایند تحقیق رئالیستی است که برای پژوهشگران تازه کار یا پروژه های با منابع محدود مناسب است، در حالی که رویکردهای دیگر برای پروژه های پیچیده تر و پژوهشگران آشنا با رئالیسم انتقادی کفایت بیشتری دارند.

به طور خلاصه، این هفت مدل را می توان بر اساس سه معیار مقایسه کرد: (۱) میزان صراحت و گام بندی؛ (۲) سطح انتزاع در مقابل عملیاتی سازی؛ و (۳) تأکید بر پس کاوی و اعتبارسنجی. بسکار در سطح بالای انتزاع اما با کاربرد عملی محدود، و فلچر با جهت گیری عملی و کاربردی در سوی دیگر طیف قرار دارد. دنرمارک، بیگستاد، واین و دیگران موقعیت میانی و تعادلی ارائه می کنند که بسته به نیاز پژوهش، مخاطب و میدان تحقیق قابل استفاده هستند. با این وجود، تمام این مدل ها در هدف اصلی رئالیسم انتقادی، یعنی کشف و تبیین مکانیسم های غیرقابل مشاهده در پس رویدادهای اجتماعی، مشترک اند. تفاوت ها عمدتاً در جزئیات و نحوه بازنمایی مراحل است و نه در منطق بنیادین روش شناختی؛ چرا که تمامی این الگوها، از جمله روش هو، بر سه اصل بنیادین تبیین چندلایه ای، تمرکز بر مکانیسم های مولد و تعامل مستمر بین نظریه و داده استوارند. خلاصه این بخش را می توان به صورت جدول شماره ۱ ترسیم کرد:

جدول ۱. مقایسه روش شناسی های هفت گانه بر اساس ساختار روش شناسی.

روش شناسی	ویژگی ساختاری	نوع حرکت روش شناختی	درجه ی ساخت یافتگی
بسکار	فلسفی، استنتاجی، انتزاعی	از پدیده به سطح ساختاری و مکانیسمی	کم (بیشتر مفهومی و انتزاعی)
دنرمارک و همکاران	گام به گام، تعاملی، تلفیقی	از داده به نظریه و بالعکس (دو سویه)	بسیار بالا
بیگستاد و مونکولد	چندسطحی، تحلیلی، ترکیبی	از داده به مکانیسم با بازگشت های مکرر	بسیار بالا
تاپا و املند	ساده شده، چرخه ای، قابل تکرار	حرکت رفت و برگشتی، کاربردی	بالا
واین و ویلیامز	فلسفی، نظام مند اما بدون دستورالعمل اجرایی	عمدتاً نظری – تحلیلی	متوسط
فلچر	روایتی، انعطاف پذیر، زمینه محور	فرآیند باز و انعطاف پذیر	متوسط به بالا (در پژوهش های کیفی)
هو	ساده، حداقلی، سه مرحله ای	از داده به فرضیه، سپس به آزمون	متوسط (مقدماتی، آموزشی)

ب. میزان توجه به لایه‌های واقعیت

تفاوت‌های قابل توجهی در هفت روش‌شناسی رئالیستی انتقادی از نظر عمق تحلیل، صراحت مفهومی و مواجهه با هستی‌شناسی چندلایه دیده می‌شود، که به تعامل هر رویکرد با نظریه نیز بستگی دارد.

روش‌شناسی بسکار، در هر دو نسخه، با تأکید بر سه‌لایه‌ی واقعیت (واقعی، رویدادی، تجربی) تلاش می‌کند از سطح مشهود به مکانیسم‌های مولد حرکت کند. با این حال، انتزاع‌گرایی و نبود گام‌های عملیاتی، تعامل پویا با سطوح مختلف را دشوار می‌سازد و نظریه‌ها اغلب پیشاپیش مفروض‌اند، که اجرای پژوهش‌های داده‌محور را محدود می‌کند.

در مقابل، دنرمارک و همکاران با چارچوب شش مرحله‌ای، تعامل دوسویه میان داده و نظریه را فراهم می‌کنند و مراحل «تحلیل»، «بازتوصیف نظری»، «پس‌کاوی» و «عینی‌سازی» به‌طور صریح به لایه‌های سه‌گانه واقعیت می‌پردازند. این ساختار چرخه‌ای و انعطاف‌پذیر، امکان بازگشت به مراحل قبلی و اصلاح نظریه‌ها را فراهم می‌آورد و برای تحقیق در فضای پیچیده و چندمنبعی مناسب است.

بیگستاد و مونکوولد با تمرکز بر تعامل میان لایه‌های خرد و کلان و میان پدیده‌های اجتماعی-فنی، عمیق‌ترین تحلیل را از ساختارها، فرایندهای قابل مشاهده و داده‌های تجربی ارائه می‌دهند و نظریه‌ها را به‌عنوان ابزار تحلیلی به‌کار می‌گیرند. تاپا و املند، برگرفته از بیگستاد، ساختاری ساده‌تر اما چرخه‌ای ارائه می‌دهند که صراحت بالایی در تمایز و پیوند لایه‌ها و تأکید بر پس‌کاوی دارد و برای پروژه‌های میدانی کاربردی است.

واین و ویلیامز بر تفکیک دقیق ساختار، زمینه و رویداد و تحلیل مکانیسم‌ها با روش پس‌کاوی تأکید دارند. این رویکرد از نظر فلسفی قوی و ساختارمند است، اما اجرایی‌سازی آن در پژوهش‌های تجربی کمتر شفاف است و نظریه‌ها نقش راهنما دارند که اعتبارشان بسته به قدرت تبیینی در برابر داده‌ها آزمون می‌شود.

فلچر با روایت پژوهشی میدانی و تحلیل داده‌های کیفی، توجه ضمنی به لایه‌های واقعیت دارد. در این مدل، سطح تجربی، معانی کنشگران و ساختارهای سیاسی-اقتصادی هم‌زمان در نظر گرفته می‌شوند و نظریه‌ها از دل داده‌ها زاده می‌شوند، که برای تحلیل پدیده‌های معنادار در بسترهای جنسیتی، قومی یا فرهنگی مناسب است.

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۵۳

روش شناسی شیاووتی هو ساده ترین تعامل با لایه ها را ارائه می دهد و فرآیند تحلیل فاقد پیچیدگی نظری یا تفکیک صریح مراحل مواجهه با سه سطح واقعیت است. این مدل بیشتر برای پژوهشگران تازه کار یا پروژه های با دامنه محدود مناسب است.

در جمع بندی، بالاترین صراحت و عمق تحلیلی در توجه به لایه های واقعیت متعلق به مدل های بیگستاد و مونکوولد، دنرمارک و تاپا است؛ و این و ویلیامز از نظر فلسفی قوی اما از حیث اجرایی کمتر شفاف اند؛ فلچر تعامل عملی با لایه ها را در تجربه پژوهشی نشان می دهد؛ بسکار انتزاعی و نظری باقی مانده است؛ و هو به سطح حداقلی توجه می کند. می توان خلاصه روش شناسی های هفت گانه را بر اساس میزان توجه به لایه های واقعیت به صورت جدول شماره ۲ نشان داد:

جدول ۲. روش شناسی های هفت گانه را بر اساس میزان توجه به لایه های واقعیت.

روش شناسی	لایه تجربی: داده های تجربه شده و محسوس	لایه رویدادی: اتفاقات و فرآیندهای بالفعل و مستقل از مشاهده	لایه واقعی: ساختارها، مکانیسم ها، علل عمیق	سطح کلی توجه به لایه ها
بسکار	ضعیف؛ مشاهده تجربی چندان برجسته نیست	قوی؛ تحلیل رویدادها به عنوان تجلی ساختار	بسیار قوی؛ تأکید اصلی بر مکانیسم ها و ساختارهای علی پنهان	بسیار بالا (با محوریت لایه واقعی)
دنرمارک و همکاران	قوی؛ توصیف تجربی آغازگر فرایند پژوهش است	قوی؛ تأکید بر تحلیل اتفاقات در زمینه اجتماعی	قوی؛ در مرحله پس کاوی مکانیسم ها بررسی می شود	بسیار بالا (متعادل و سه لایه ای)
بیگستاد و مونکوولد	قوی؛ داده های کیفی، تماتیک و روایتی تحلیل می شوند	قوی؛ بررسی وضعیت ها و پدیده های در حال وقوع	بسیار قوی؛ مکانیسم ها در سطوح مختلف شناسایی می شوند	بسیار بالا (با تحلیل لایه های تو در تو)
تاپا و املند	قوی؛ مشاهده تجربی و توصیف میدان پررنگ است	قوی؛ توجه به موقعیت های رویدادی و تفاوت عملکرد ساختارها	متوسط تا قوی؛ به مکانیسم ها اشاره می شود ولی با پیچیدگی کمتر	بالا (کاربردی با توجه متوازن)
واین و ویلیامز	ضعیف؛ داده های تجربی مورد تحلیل مستقیم قرار نمی گیرند	متوسط؛ تحلیل رویدادها بیشتر نظری است تا تجربی	قوی؛ ساختار و مکانیسم ها مورد توجه نظری قرار می گیرند	متوسط (نظری و غیرمیدانی)
فلچر	بسیار قوی؛ داده های تماتیک و مصاحبه ای محور تحلیل اند	قوی؛ تجربه زیسته به مثابه فرآیند رویدادی بررسی می شود	متوسط؛ مکانیسم ها از دل معنا و تجربه استنباط می شوند	بالا (با محوریت لایه تجربی و رویدادی)
هو	قوی؛ مشاهده تجربی نقش محوری دارد	متوسط؛ رویدادها با توصیف ساده بررسی می شوند	نسبتاً ضعیف؛ مکانیسم ها به صورت ساده سازی شده فرض می شوند	متوسط (مقدمه ای، سطحی تر نسبت به بقیه)

ج. نحوه شناسایی مکانیسم‌های علی

تمرکز این بخش بر فرآیند استنتاج و کشف مکانیسم‌های مولد و تعامل آن‌ها با داده‌های تجربی و سطح نظری-کاربردی هر مدل است.

در روش‌شناسی بسکار، مکانیسم‌های علی در سطح واقعی قرار دارند و از طریق پس‌کاوی از پدیده‌های تجربی شناسایی می‌شوند. با این حال، نبود چارچوب مشخص برای تلفیق داده و نظریه، اجرای عملی این فرآیند را دشوار می‌سازد و مدل بیشتر از حیث فلسفی بنیادین است تا کاربردی.

مدل دنرمارک و همکاران با الگویی شش مرحله‌ای، شناسایی مکانیسم‌ها را با تعامل مداوم داده و نظریه، تحلیل زمینه و پس‌کاوی عملیاتی می‌کنند. مکانیسم‌ها به صورت فرضیه‌هایی آزمون‌پذیر، اما نه لزوماً قانون‌مند، بازسازی می‌شوند و امکان انعطاف در مواجهه با موقعیت‌های پیچیده فراهم می‌آید.

بیگستاد و مونکوولد با تمرکز بر تعامل میان لایه‌های خرد و کلان و پدیده‌های اجتماعی-فنی، فرآیند شناسایی مکانیسم‌ها را از طریق تحلیل داده‌های کیفی، کدگذاری تماتیک و استدلال استقرایی-تبیینی انجام می‌دهند. این مدل به‌ویژه برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای اجتماعی-فنی مناسب است.

تاپا و املند، نسخه ساده‌تر و چرخه‌ای این مدل، با تمرکز بر شناسایی هستارها و ارتباط آن‌ها با پدیده‌ها، فرآیندی کاربردی برای پروژه‌های میدانی ارائه می‌دهند، گرچه از غنای نظری و تفکیک لایه‌ای مدل‌های پیشین برخوردار نیستند.

رویکرد واین و ویلیامز بر اصول فلسفی و روش‌شناختی تأکید دارد و مکانیسم‌ها را از طریق مقایسه نظریه‌های علی رقیب و ارزیابی اعتبار بر اساس انسجام، کفایت تبیینی، آزمون‌پذیری و انطباق با زمینه شناسایی می‌کند. این مدل برای تحلیل مفهومی قوی است، اما در پژوهش تجربی محدودیت دارد.

فلچر با بهره‌گیری از روایت پژوهشی کیفی، مکانیسم‌ها را از دل الگوهای تکرارشونده در داده‌ها استخراج می‌کند و آن‌ها را با بازتوصیف نظری و تحلیل زمینه‌ای به شکل فرضیه درمی‌آورد. این مدل برای مطالعات انتقادی، جنسیت‌محور یا فرهنگی کارآمد و انعطاف‌پذیر است.

روش‌شناسی شیاووتی هو، ساده‌ترین چارچوب سه مرحله‌ای را ارائه می‌دهد: تحلیل داده‌ها، پس‌کاوی برای فرضیه‌سازی و ارزیابی تجربی. این مدل برای پژوهش‌های کوچک

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۵۵

یا آموزشی مناسب است و مفهوم مکانیسم را به طور قابل فهم برای تازه کاران رئالیسم انتقادی ارائه می دهد.

به طور جمع بندی، مدل های دنرمارک، بیگستاد و فلچر فرآیند شناسایی مکانیسم ها را متوازن و کارآمد پیش می برند؛ واین و ویلیامز در سطح نظری دقیق، اما در عمل محدود؛ تاپا و هو ساده و عملی اند، اما برای تحقیقات عمیق نیازمند ترکیب با مدل های پیچیده تر؛ و بسکار، گرچه مبدع مفهوم مکانیسم است، فاقد راهبرد اجرایی کافی برای پژوهش های تجربی است. جدول ۳: خلاصه ای مقایسه روش شناسی ها بر اساس نحوه شناسایی مکانیسم های علی ارائه می کند.

جدول ۳. روش شناسی های هفت گانه را بر اساس شیوه شناسایی مکانیسم های علی.

روش شناسی	شیوه شناسایی مکانیسم های علی	نوع تحلیل علی	ابزارها و منابع تشخیص مکانیسم	سطح پیچیدگی تحلیل علی
بسکار	از طریق پس کاوی منطقی با تأکید بر تمایز ساختار و رویداد	استنتاجی، فلسفی، غیرمیدانی	استدلال نظری، تحلیل مفهوم علت	بسیار پیچیده و انتزاعی
دنرمارک و همکاران	در مرحله ی پس کاوی و مقایسه تبیین ها، با تحلیل تعامل بین ساختار و عمل	تحلیلی، ترکیبی، نظری-تجربی	داده های میدانی، تئوری های رقیب، ساختار اجتماعی	پیشرفته، متعادل
بیگستاد و مونکوولد	با تحلیل تم ها، موقعیت ها، هستارها و تأثیر ساختارها در بافت های خاص	زمینه محور، چندلایه ای	داده های مصاحبه، تحلیل تماتیک، سطح بندی هستارها	بسیار پیشرفته
تاپا و املند	با تمرکز بر موقعیت ها و عملکرد متفاوت ساختارها در بافت های خاص	موقعیت محور، تطبیقی	تحلیل تفاوت های زمینه ای، داده های میدانی ساده	متوسط، قابل کاربرد
واین و ویلیامز	از طریق تحلیل منطقی روابط ساختاری و مقایسه نظریه ها	نظری، غیرتجربی	تحلیل نظری، ارزیابی تاریخمند نظریه ها	متوسط، غیرمیدانی
فلچر	از دل تجربه زیسته و روایت ها، با تفسیر معانی، قدرت، موقعیت و ساختار	تفسیری، روایتی، انتقادی	تحلیل تماتیک، تجربه زیسته، روایت، بازاندیشی	متوسط به بالا، کیفی
هو	فرض گیری اولیه بر مبنای مشاهدات و آزمون ساده سازی شده فرض ها	فرضیه محور، خطی	مشاهدات میدانی، آزمون های ساده علی	ساده، مقدماتی

د. کاربردپذیری در عمل

این بخش بر اجرای عملی مراحل روش شناسی، تعامل با داده های میدانی، وضوح گام های اجرایی و تناسب با شرایط واقعی تحقیق اجتماعی تمرکز دارد.

مدل بسکار، با وجود بنیان فلسفی قوی و ساختار تحلیلی مفهومی، فاقد رهنمودهای اجرایی دقیق برای تحلیل داده‌ها، نمونه‌گیری یا تلفیق داده و نظریه است و از نظر کاربرد میدانی محدود است. این مدل بیشتر به عنوان چارچوب نظری کلان کاربرد دارد و برای پژوهش‌های تجربی پیچیده به تنهایی کافی نیست.

مدل شش مرحله‌ای دنرمارک و همکاران، با توصیف داده‌ها، تحلیل ساختاری، بازتوصیف نظری و پس‌کاوی، مسیر گام‌به‌گام برای حرکت از مشاهده به تبیین علی فراهم می‌کند. هر مرحله با ابزارها و داده‌های قابل شناسایی در پژوهش اجتماعی انطباق دارد و قابلیت تطبیق با داده‌های کیفی و کمی و زمینه‌های مختلف را دارد، که آن را برای پروژه‌های میدانی و تجربی در حوزه‌هایی مانند آموزش، سلامت و توسعه اجتماعی کاربردی می‌سازد.

بیگستاد و مونکوولد، با تمرکز بر پژوهش‌های اجتماعی-فنی و تحلیل داده‌های کیفی، چارچوبی چندسطحی برای بررسی تعامل میان ساختارها، فناوری و کنش انسانی ارائه می‌دهند. این روش امکان تحلیل هم‌زمان سطوح خرد و کلان و بررسی زمینه‌های مختلف را فراهم می‌آورد و برای پروژه‌های میان‌رشته‌ای و پیچیده بسیار مناسب است.

مدل تاپا و املند، نسخه‌ای ساده‌شده و چرخه‌ای از مدل بیگستاد، با مراحل شفاف از توصیف، شناسایی هستارها، پس‌کاوی و آزمون فرضیه، برای پروژه‌های توسعه‌ای و فناوری‌های دیجیتال کاربردی است. این مدل انعطاف‌پذیر، کم‌هزینه و مناسب محیط‌های با منابع محدود و داده‌های متغیر است، اگرچه از عمق نظری و تحلیلی مدل‌های پیچیده‌تر برخوردار نیست.

رویکرد واین و ویلیامز بر اصول فلسفی و تحلیل ساختاری تأکید دارد و چارچوب نظری غنی ارائه می‌دهد، اما فاقد گام‌های اجرایی روشن برای تعامل با داده‌های میدانی است و کاربرد آن بیشتر در تحلیل نظری یا بازسازی روابط علی است.

فلچر با استفاده از روایت پژوهشی و تحلیل تماتیک، فرآیند شناسایی پدیده‌ها و تحلیل ساختارهای پنهان را به صورت تعاملی و تدریجی ممکن می‌کند. این روش برای مطالعات جنسیتی، فرهنگی و انتقادی بسیار عملیاتی و خلاقانه است، هرچند ساختار گام‌به‌گام صریح ندارد.

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۵۷

هو، با چارچوب سه مرحله‌ای ساده، برای پژوهش‌های مقدماتی، آموزشی و پروژه‌های میدانی محدود مناسب است، اما برای تحلیل‌های پیچیده‌تر و بازسازی لایه‌های ساختاری واقعیت محدودیت دارد.

در جمع‌بندی، از نظر کاربردپذیری میدانی و قابلیت اجرا، مدل‌های دنرمارک، بیگستاد، فلچر و واین بیشترین سطح کارآمدی را دارند؛ مدل تاپا و املند برای پروژه‌های محدود و محیط‌های ناپایدار مناسب است؛ و بسکار و هو بیشتر برای تحلیل‌های نظری یا پروژه‌های آموزشی و مقاطع تحصیلی مناسبند. جدول ۴ نتایج مقایسه روش شناسی های هفت گانه را از نظر میزان کاربردپذیری در پژوهش های تجربی نشان می دهد.

جدول ۴. روش شناسی های هفت گانه را بر اساس شیوه شناسایی مکانیسم های علی.

روش شناسی	نوع کاربرد	میدان‌های مناسب برای استفاده	نقاط قوت در کاربرد	محدودیت‌ها و ملاحظات	درجه کاربردپذیری (تخمینی)
بسکار	نظری، فلسفی	طراحی مفهومی، مطالعات انتزاعی، فلسفه علم	بنیان‌گذار مفاهیم بنیادین، عمق فلسفی	فاقد دستورالعمل اجرایی، تعامل ضعیف با میدان	پایین
دنرمارک و همکاران	کاربردی، گام‌به‌گام	علوم اجتماعی، آموزش، توسعه، سیاست‌گذاری	ساخت یافته، قابل اجرا، تعامل نظری-تجربی	نیاز به مهارت نظری و تجربه کیفی	بسیار بالا
بیگستاد و مونکوولد	بسیار کاربردی، میان‌رشته‌ای	مطالعات اجتماعی-فنی، فناوری، توسعه، سازمان	انعطاف بالا، تحلیل چندسطحی، تعادل داده و نظریه	پیچیدگی بالا، نیازمند تحلیل عمیق داده کیفی	بسیار بالا
تاپا و املند	ساده، اجرایی	اپروژه‌های توسعه‌ای، سیاست‌های فناورانه	ساده‌سازی شده، شفاف، چرخه‌ای، قابل تکرار	عمق تحلیلی کمتر نسبت به بیگستاد	بالا
واین و ویلیامز	نظری، تحلیلی	نظریه‌پردازی، طراحی چارچوب مفهومی	انسجام فلسفی، تمرکز بر ساختار	فاقد تعامل با داده، دشواری اجرای میدانی	متوسط به پایین
امبر فلچر	کیفی، انتقادی، تفسیری	مطالعات جنسیت، عدالت اجتماعی، آموزش، مشارکتی	انعطاف‌پذیر، تجربه‌محور، مناسب روایت و معنا	فاقد ساختار صریح، وابسته به مهارت پژوهشگر	بالا (در پژوهش کیفی)
هو	ساده، آموزشی	پروژه‌های مقدماتی، آموزش روش شناسی، پژوهش‌های محدود	ساختار ساده، شروع سریع، قابل فهم	فاقد عمق مفهومی، تحلیل‌های سطحی	متوسط (برای مبتدیان)

۶. جمع‌بندی

هفت روش‌شناسی مبتنی بر رئالیسم انتقادی بسکار، دنرمارک و همکاران، بیگستاد و مونکوولد، تاپا و املند، واین و ویلیامز، امبر فلچر و هو- با بررسی چهار معیار کلیدی شامل ساختار روش‌شناسی، میزان توجه به لایه‌های واقعیت، نحوه شناسایی مکانیسم‌های علی و کاربردپذیری عملی، نشان می‌دهند که هر یک از این مدل‌ها ویژگی‌ها، نقاط قوت و محدودیت‌های متفاوتی دارند و می‌توانند در حوزه‌های مطالعاتی خاص کاربرد بهینه داشته باشند.

ساختار روش‌شناسی در مدل بسکار بسیار فلسفی و نظری است و چارچوب استنتاجی منظمی ارائه می‌دهد. با وجود این، مراحل اجرایی برای هدایت پژوهشگر در میدان مشخص نیست و تعامل با داده‌ها محدود است. دنرمارک و همکاران ساختاری شش مرحله‌ای، گام‌به‌گام و انعطاف‌پذیر ارائه می‌کنند که پژوهشگر را از مشاهده تجربی به بازسازی نظری و پس‌کاوی هدایت می‌کند و امکان تحلیل میان‌رشته‌ای و زمینه‌محور را فراهم می‌آورد. بیگستاد و مونکوولد با تمرکز بر مطالعات اجتماعی-فنی، تحلیل سطوح خرد و کلان را هم‌زمان ممکن می‌سازند و ساختاری دقیق برای شناسایی مکانیسم‌های پیچیده ارائه می‌دهند. تاپا و املند نسخه ساده‌شده‌ای از مدل بیگستاد دارند که با حفظ اصول پایه، ساختاری تکرارشونده و قابل اجرا ارائه می‌کند. واین و ویلیامز چارچوب مفهومی-تحلیلی با اصول پنج‌گانه ارائه می‌دهند اما فقدان گام‌های اجرایی، اجرای میدانی را محدود می‌کند. فلچر با رویکرد روایت‌محور و تحلیل زمینه‌ای، انعطاف بالایی دارد و هو چارچوبی سه‌مرحله‌ای برای تازه‌کاران فراهم می‌آورد که ساده و قابل فهم است اما فاقد غنای تحلیلی عمیق است.

توجه به لایه‌های واقعیت در بسکار بر سه سطح واقعی، رویدادی و تجربی تمرکز دارد، اما تعامل عملی با آن‌ها دشوار است. دنرمارک و همکاران تعامل دوسویه میان نظریه و داده را سامان می‌دهند و شناسایی لایه‌ها را عملیاتی می‌کنند. بیگستاد و مونکوولد تحلیل سطوح خرد و کلان و لایه‌های سازمانی، فناورانه و نهادی را هم‌زمان میسر می‌کنند. تاپا و املند و واین و ویلیامز هر یک با سادگی یا تمرکز فلسفی، به لایه‌ها توجه دارند، در حالی که فلچر از طریق تحلیل روایت و داده‌های کیفی، لایه‌های پنهان واقعیت را به صورت عملیاتی بازسازی می‌کند و هو در سطحی کلی به لایه‌ها می‌پردازد.

نحوه شناسایی مکانیسم‌های علی در بسکار از طریق پس‌کاوی صورت می‌گیرد، اما چارچوب مشخصی برای ترکیب داده و نظریه ارائه نمی‌دهد. دنرمارک و همکاران مکانیسم‌ها را با تعامل مستمر داده و نظریه و توجه به زمینه اجتماعی شناسایی می‌کنند. بیگستاد و مونکوولد با تمرکز بر تعامل فناوری و ساختار اجتماعی، مکانیسم‌ها را از طریق تحلیل کیفی و استدلال استقرایی و تبیینی استخراج می‌کنند. تاپا و املند فرآیندی تکرارشونده برای شناسایی مکانیسم‌ها ارائه می‌دهند، واین و ویلیامز بیشتر به تحلیل نظری تکیه دارند، فلچر مکانیسم‌ها را از دل روایت و داده‌های معنایی استخراج می‌کند و هو با فرآیند سه‌مرحله‌ای تبیین، پس‌کاوی و آزمون تجربی، فرضیه‌های ساده‌ای ارائه می‌دهد.

کاربردپذیری عملی در پژوهش‌های تجربی بالاترین سطح را دنرمارک و همکاران و بیگستاد و مونکوولد دارند که هم نظریه‌محور و هم داده‌محورند و امکان اجرای گام‌به‌گام پژوهش در میدان را فراهم می‌آورند. فلچر برای پژوهش‌های کیفی انتقادی بسیار عملیاتی است. تاپا و املند چرخه ساده و قابل اجرا دارند و هو چارچوبی ساده برای تازه‌کاران ارائه می‌دهد. واین و ویلیامز، با وجود غنای نظری، مسیر اجرایی مشخصی ندارند و بسکار بیشتر به عنوان چارچوب فلسفی کلان کاربرد دارد.

حوزه‌های مطالعاتی پیشنهادی برای هر روش شناسی، با توجه به ساختار و ویژگی‌های آن، می‌تواند به شرح زیر باشد: بسکار برای مباحث نظری، فلسفه علم و تدوین نظریه در علوم اجتماعی بنیادین مناسب است، اما برای پژوهش‌های میدانی یا سیاست‌محور محدودیت دارد. دنرمارک تقریباً در تمام حوزه‌ها قابل استفاده است؛ از آموزش و سلامت گرفته تا جامعه‌شناسی و اقتصاد سیاسی، و برای مطالعات چندمرحله‌ای یا مقایسه‌ای بسیار کارآمد است. بیگستاد و مونکوولد به‌طور ویژه برای تحلیل سیستم‌های اطلاعاتی، زیرساخت‌های اجتماعی-فنی و پروژه‌های فناوری‌محور مناسب‌اند. تاپا و املند برای پروژه‌های توسعه‌ای، ICT4D، آموزش روستایی و سیاست‌های مشارکتی در کشورهای در حال توسعه مفید هستند. واین و ویلیامز برای تحلیل‌های سطح میانه و مطالعات با داده‌های ترکیبی، مانند سیاست‌گذاری آموزشی، تغییر سازمانی و مدیریت شهری مناسب‌اند. فلچر در حوزه تحلیل فمینیستی، جنسیتی، تبعیض‌های ساختاری و تجربه زیسته زنان در زمینه‌های حاشیه‌ای کاربرد ویژه دارد. هو با نگاه لایه‌ای و تعامل سطوح ساختاری، برای تحلیل پدیده‌های چندبعدی مانند سیاست‌های رفاهی، حکمرانی و تحولات نهادهای دولتی مناسب است، اما برای موضوعات ساده یا پروژه‌های آموزشی دشوارتر است.

در نهایت، می‌توان گفت که مدل‌های دینمارک، بیگستاد و مونکوولد و فلچر بیشترین ترکیب کاربرد عملی و دقت تحلیلی را ارائه می‌دهند؛ تاپا و هو برای پروژه‌های ساده، توسعه‌ای و آموزشی مناسب هستند؛ و بسکار و واین و ویلیامز بیشتر نقش نظری و فلسفی دارند و برای پژوهش‌های تجربی مستقیم محدودیت دارند. این تحلیل، موقعیت نسبی هر روش‌شناسی رئالیستی انتقادی را در تعامل با داده، نظریه، واقعیت اجتماعی و حوزه‌های مطالعاتی مختلف به‌طور شفاف ترسیم می‌کند و راهنمای انتخاب مدل مناسب برای پروژه‌های پژوهشی متنوع است.

۷. روش‌شناسی بدیل برای پژوهش‌های اجتماعی در ایران؛ روش‌شناسی رئالیستی انتقادی هشت مرحله‌ای

پس از بررسی و مقایسه هفت مدل روش‌شناسی رئالیستی انتقادی، این پژوهش یک روش‌شناسی بدیل ارائه می‌دهد که با شرایط اجتماعی، فرهنگی و نهادی ایران سازگار است. روش‌های پژوهش اجتماعی نه بی‌طرفانه و نه جهان‌شمول؛ انتقال بدون بازطراحی آن‌ها به جامعه‌ای دیگر می‌تواند منجر به نتایج سطحی یا گمراه‌کننده شود (دینمارک و همکاران، ۲۰۰۲).

رئالیسم انتقادی، با تأکید بر پیوند میان علیت ساختاری و عاملیت انسانی و تحلیل واقعیت اجتماعی لایه‌مند، چارچوبی مناسب برای تحلیل جامعه ایران است، اما به صورت خام قابل استفاده نیست. برای اعتبار و کارآمدی پژوهش، لازم است این رویکرد با ویژگی‌ها و زمینه‌های اجتماعی ایران بازطراحی شود (بسکار، ۲۰۰۸).

این روش‌شناسی بدیل مراحل زیر را شامل می‌شود:

این روش‌شناسی هشت مرحله‌ای با تأکید بر زمینه‌مندی فلسفی و روش‌شناختی، امکان تحلیل منسجم، ژرف و واقع‌گرایانه در بستر پیچیده جامعه ایران را فراهم می‌کند. مثال واحد این توضیحات، مطالعه فرضی «افزایش گرایش به مهاجرت در میان دانشجویان دانشگاه تهران» است.

۱. توصیف

در این گام، پژوهشگر تصویری اولیه و خام از پدیده ارائه می‌دهد که مبتنی بر داده‌های تجربی، مشاهده مستقیم و روایت‌های میدانی است، بدون پیش‌داوری یا

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۶۱

تحلیل نظری. توجه به چند دیدگاه (زبان روزمره، معرفت علمی، رویکردهای نظری و غیره) به آشکار شدن اجزاء پنهان واقعیت کمک می‌کند و زمینه شناسایی مکانیسم‌های علی را فراهم می‌سازد.

مثال: مصاحبه با ۲۰ دانشجوی متقاضی مهاجرت، مشاهده محافل دانشگاهی، بررسی شبکه‌های اجتماعی و آمار مهاجرت تحصیلی پنج سال گذشته.

۲. تجزیه تحلیلی

در این مرحله، داده‌ها تفکیک شده و ساختارها، عوامل، گفتمان‌ها و روابط درونی شناسایی می‌شوند. پژوهشگر با تحلیل مضمون، ترسیم شبکه مفهومی یا ماتریس‌های علی، لایه‌های مختلف پدیده را تفکیک و تحلیل می‌کند. هدف، شناسایی عناصر سازنده و تبیین علی آنهاست.

مثال: گرایش به مهاجرت تحت تأثیر عوامل ساختاری (نبود فرصت شغلی، تورم)، عوامل عاملیت محور (احساس ناامیدی، مقایسه با دوستان خارج‌نشین) و گفتمان‌ها («فرار از ایران»، «زندگی متعارف») شکل گرفته است.

۳. بازپیش‌بینی

این گام معادل بازسازی گذشته و استنتاج بهترین توضیح از واقعیت موجود است. هدف، کشف علل، ساختارها و مکانیسم‌های زیربنایی است که امکان‌پذیری واقعیت مشاهده‌شده را فراهم کرده‌اند. بازپیش‌بینی شامل مرور چارچوب نظری، مفروضات اولیه و داده‌ها برای تولید فرضیه‌های اولیه درباره مکانیسم‌هاست.

مثال: فرض اولیه که فشار اقتصادی عامل اصلی مهاجرت است، پس از بازپیش‌بینی با داده‌ها و تحلیل گفتمان‌های فرهنگی، احساس تحقیر و بی‌آینده تعدیل و چارچوب نظری اصلاح شد.

۴. پس‌کاوی

این مرحله ستون فقرات روش‌شناسی رئالیستی است و هدف آن شناسایی مکانیسم‌های زیربنایی و ساختارهای پنهانی است که پدیده را شکل داده‌اند. محقق باید علل منفرد شناسایی‌شده در مراحل قبلی را به مکانیسم‌های علی مولد زیربنایی تبدیل کند و از میان مکانیسم‌های احتمالی آن‌هایی را که بیشترین قدرت تبیینی را دارند انتخاب کند. این مرحله نیازمند تحلیل خلاقانه، نبوغ علمی و تعامل با داده‌های

تجربی و منابع متنی/نظری است. مثال: «گسست بین سرمایه فرهنگی تحصیلی و ساختار فرصت‌های اقتصادی» به عنوان مکانیسم اصلی منجر به احساس بلااستفادگی تحصیل و گرایش به مهاجرت شد.

۵. مقایسه و پیرایش

در این گام، پژوهشگر مکانیسم‌های شناسایی شده را با مدل‌های تبیینی موجود و داده‌های جدید مقایسه می‌کند، تبیین‌های ضعیف را حذف و مدل خود را پیرایش یا ادغام می‌کند تا قدرت تبیینی افزایش یابد. هدف، رسیدن به بهترین تبیین ممکن و برجسته‌سازی مکانیسم‌های مولد علی زیربنایی است. مثال: مکانیسم اولیه «فشار اقتصادی» با تحلیل‌های اقتصاددانان مهاجرت و داده‌های مرکز آمار تطبیق داده شد و مکانیسم روان‌شناختی «انزوای وجودی تحصیلی» نیز به مدل افزوده شد.

۶. عینی‌سازی و زمینه‌مندی

این مرحله بر زمینه‌مندی مکانیسم‌ها و نتایج تأکید دارد. مکانیسم‌ها ممکن است در شرایط یا زمینه‌های متفاوت به شکل دیگری عمل کنند؛ بنابراین پژوهشگر یافته‌ها و مکانیسم‌ها را در زمینه تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و نهادی جامعه مورد مطالعه قرار می‌دهد و توجه می‌کند که مدل تبیینی محدود به یک زمینه خاص است و انتقال آن به بستر دیگر نیازمند بازاندیشی است. مثال: مکانیسم‌های مهاجرتی در دانشگاه‌های شهرستان فعال نیستند، اما در دانشگاه تهران، زمینه شهری و تعاملات جهانی این مکانیسم‌ها را فعال می‌کند.

۷. تثلیث

تثلیث (Triangulation) گامی اساسی برای اعتباربخشی یافته‌ها و تقویت روایی پژوهش است. هدف آن پرهیز از تک‌سویگی و بازسازی واقعیت از زوایای مختلف است. تثلیث رویکردی فلسفی و معرفت‌شناختی است که با روح رئالیسم انتقادی هم‌خوانی دارد و بر لایه‌لایه بودن واقعیت و امکان کشف سازوکارهای زیرین از طریق تحلیل‌های چندوجهی تأکید می‌کند. پژوهشگر در این مرحله داده‌ها، روش‌ها و نظریه‌ها را ترکیب می‌کند و از منابع مختلف مانند مصاحبه، مشاهده، اسناد و داده‌های ثانویه بهره می‌برد. روش‌ها می‌توانند شامل تحلیل مضمون، تحلیل گفتمان و روش‌های کمی مکمل باشند تا ابعاد تفسیری و ساختاری پدیده روشن شود. تثلیث

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۶۳

نظری نیز موجب استفاده از دیدگاه‌های مختلف و گاه متعارض برای درک شکاف‌ها و هم‌پوشانی‌ها می‌شود و به کشف بهتر مکانیسم‌های علی کمک می‌کند. مثال: تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، اسناد مهاجرتی وزارت علوم، تحلیل گفتمان کانال‌های تلگرامی و تحلیل آماری داده‌های ده‌ساله از آمار خروج نخبگان برای تقویت روایی تحلیل استفاده شد.

۸. تصحیح

مرحله آخر مربوط به «تواضع معرفت‌شناختی» است و بر بازاندیشی مداوم یافته‌ها تأکید دارد. پژوهشگر مسیر تحقیق را مرور کرده، یافته‌ها را با مراحل مختلف مقایسه و خطاها یا کاستی‌ها را اصلاح می‌کند. این مرحله با اصل خطاپذیری رئالیسم انتقادی هم‌خوان است و نشان می‌دهد که هر یافته تنها یک دستاورد علمی قابل نقد و اصلاح است. تغییر زمینه‌ها و بسترها می‌تواند رفتار مکانیسم‌ها را تغییر دهد و همواره مکانیسم‌ها و ساختارهای تازه‌ای در نظام باز ظهور می‌کنند. نقد و تصحیح مداوم، امکان نزدیک شدن به تصویر واقعی پدیده و مکانیسم‌های علی مولد آن را فراهم می‌کند. مثال: برخی مصاحبه‌ها بر گروه خاصی متمرکز بودند و داده‌هایی از اقشار کارگری دانشگاه غایب مانده بودند؛ این موضوع در گزارش نهایی مستند شد و برای پژوهش‌های آینده توصیه شد.

۸. مراحل هشت‌گانه روش‌شناسی تطبیق‌یافته برای ایران

۱. توصیف

در رویکرد رئالیسم انتقادی، مشاهده و توصیف واقعیت‌های تجربی تنها نقطه آغاز فرایند پژوهش است و هدف نهایی محسوب نمی‌شود. آنچه در سطح پدیداری قابل مشاهده است، تنها بخشی از واقعیت را آشکار می‌کند و پژوهشگر باید بکوشد با عبور از این سطح، به فهم زمینه‌های شکل‌گیری آن برسد. در ایران، توصیف با دشواری‌هایی مانند عدم شفافیت نهادی، دوگانگی روابط رسمی و غیررسمی و پیچیدگی‌های فرهنگی و سیاسی روبه‌رو است. بنابراین، توصیف باید نه تنها ثبت آنچه «هست» بلکه واکاوی چرایی و چگونگی شکل‌گیری آن باشد و با داده‌های تجربی و شناخت تاریخی، فرهنگی و اجتماعی ترکیب شود.

۲. تجزیه تحلیلی

این مرحله بر تفکیک واقعیت اجتماعی به اجزاء، ساختارها، روابط و مکانیسم‌های بالقوه استوار است. بدون این تجزیه، دستیابی به تبیین علی امکان‌پذیر نیست. در ایران، تحلیل ساختارهایی مانند دولت، دین، خانواده یا بازار باید به‌عنوان نیروهایی در تعامل دائمی و متأثر از شرایط تاریخی و فرهنگی در نظر گرفته شود. این تجزیه امکان شناسایی مکانیسم‌های نهفته در روابط اجتماعی و نهادی را فراهم می‌کند و مسیر حرکت به سوی تبیین‌های عمیق‌تر هموار می‌سازد.

۳. بازپیش‌بینی

بازپیش‌بینی ابزاری برای آزمودن منطق درونی تبیین‌های علی است. در این مرحله، فرضیات بازسازی می‌شوند تا پیامدهای منطقی آن‌ها سنجیده شود. پژوهشگر می‌پرسد اگر این مکانیسم‌ها فعال باشند، چه پیامدهایی باید در واقعیت اجتماعی ایران دیده شود. این مرحله در جامعه‌ای پیچیده و چندلایه مانند ایران کمک می‌کند تا فرضیات با زمینه تاریخی و فرهنگی سنجیده شوند و از تبیین‌های سطحی پرهیز شود.

۴. پس‌کاوی

پس‌کاوی مهم‌ترین ابزار روش‌شناسی رئالیسم انتقادی است و پژوهشگر در آن از نتایج و مشاهدات به عقب بازمی‌گردد تا به ساختارها و شرایطی دست یابد که امکان وقوع پدیده را فراهم کرده‌اند. تحلیل از سطح ظاهری به لایه‌های عمیق‌تر واقعیت انتقال می‌یابد و پرسش اصلی این است که چه شرایط و ساختارهایی باید وجود داشته باشند تا این پدیده رخ دهد. در ایران، شناسایی مکانیسم‌های فرهنگی، نهادی و تاریخی برای درک کامل یک پدیده اجتماعی ضروری است.

۵. مقایسه و پیرایش

در این مرحله، چندگانگی تبیین‌ها پذیرفته و تشویق می‌شود و پژوهشگر یافته‌ها را با نظریه‌های موجود، داده‌های پیشین و شواهد تجربی از بافت‌های مشابه مقایسه می‌کند. هدف اعتبارسنجی، تکمیل و تقویت تبیین‌ها و بازتعریف مفاهیم براساس زمینه اجتماعی ایران است.

۶. عینی‌سازی و زمینه‌مندی

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۶۵

این مرحله گذر از تحلیل‌های انتزاعی به تفسیرهای بافت‌مند است تا یافته‌ها با ویژگی‌های خاص جامعه ایران سازگار شوند. زمینه‌مندی سبب می‌شود که تبیین‌ها منعطف و متناسب با واقعیت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی ایران باشند و فعال شدن یا غیرفعال شدن مکانیسم‌های علی در این زمینه‌ها توضیح داده شود.

۷. تثلیث

تثلیث صرفاً روشی برای اعتبار نتایج نیست، بلکه ابزاری برای دستیابی به تبیین‌های چندلایه و عمیق‌تر است. پژوهشگر از ترکیب منابع داده متنوع، روش‌های تحقیق مختلف و رویکردهای تحلیلی گوناگون بهره می‌گیرد تا مکانیسم‌های پیچیده علی را شناسایی کند. در ایران که داده‌ها گاه ناقص یا جانبدارانه‌اند، تثلیث اهمیت ویژه دارد و می‌تواند تصویر کامل‌تری از واقعیت ارائه دهد.

۸. تصحیح

مرحله پایانی بر پویایی و بازبینی مداوم یافته‌ها تأکید دارد. هیچ تبیینی نهایی و تغییرناپذیر نیست، زیرا شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی همواره در حال تحول‌اند. پژوهشگر باید آماده باشد تا با ظهور داده‌های جدید یا دگرگونی‌های اجتماعی، مدل‌های نظری خود را بازنگری و تبیین‌های پیشین را بازنویسی کند. این انعطاف‌پذیری کیفیت علمی پژوهش را حفظ کرده و امکان انطباق آن با شرایط متغیر را فراهم می‌سازد.

۹. نتیجه‌گیری و بحث

روش شناسی رئالیسم انتقادی، به دلیل بنیان‌های فلسفی قوی، انعطاف‌پذیری هستی‌شناختی، و قابلیت تحلیل ساختاری، یکی از محدود رویکردهایی است که امکان طراحی چارچوبی بومی برای پژوهش در ایران را فراهم می‌آورد. اما کارآمدی این چارچوب، تنها در صورتی محقق خواهد شد که مراحل آن، متناسب با پیچیدگی‌های ساختار اجتماعی ایران طراحی شوند. پیشنهاد الگوی هشت‌مرحله‌ای فوق، تلاشی در جهت پاسخ به این ضرورت است؛ الگویی که هم با اصول رئالیسم انتقادی سازگار است و هم به مسائل بومی و خاص جامعه ایران پاسخ می‌دهد.

در اینجا مایلیم چند جمله ای در باب اعتبار این مدل روش‌شناسی بنویسم. در کل، بر این باورم که از منظر نظری و عملی، مدلی قابل دفاع در چارچوب رئالیسم انتقادی است. زیرا این مدل نه تنها با اصول بنیادین این مکتب فلسفی و روش‌شناختی هماهنگ است، بلکه کاستی‌های رایج در برخی مدل‌های پرکاربرد را جبران می‌کند.

نخست آن‌که مرحله‌ی «توصیف» به‌عنوان گام آغازین در بیشتر مدل‌های رئالیستی شناخته شده است، که با تأکید بر توصیف واقعیت اجتماعی از منظر تجربه‌ی زیسته، میدان، و روایت‌ها، داده‌هایی اولیه برای تحلیل فراهم می‌کند (دنرمارک و همکاران، ۲۰۰۲: ۱۰۹). اما آن‌چه مدل پیشنهادشده در این پژوهش را متمایز می‌سازد، ورود مرحله‌ی دوم یعنی «تجزیه تحلیلی» پیش از پس‌کاوی است؛ این مرحله امکان تحلیل اجزای درونی پدیده، تمایز بین سطوح ساختاری، عاملی و گفتمانی، و شناسایی گره‌گاه‌های پیچیدگی را فراهم می‌کند. چنین تفکیکی با آن‌چه فلچر آن را «تحلیل پیچیدگی چندلایه» می‌نامد، مطابقت دارد (فلچر، ۲۰۱۷: ۱۸۴).

مرحله‌ی سوم، یعنی «بازپیش بینی»، یک نوآوری روشی است که کمتر در مدل‌های رسمی دیده می‌شود. این گام به‌جای پذیرش داده‌ها یا مفروضات به‌صورت اولیه، به پژوهشگر امکان می‌دهد که فرض‌های اولیه، چارچوب نظری و حتی روش‌های گردآوری داده را بازبینی و اصلاح کند. این بازپیش بینی مکرر، چیزی است که سایر آن را از خصایص عقلانیت رئالیستی انتقادی می‌داند؛ یعنی آمادگی برای اصلاح باورها در مواجهه با پیچیدگی واقعیت (سیر، ۱۹۹۲: ۶۹).

گام «پس‌کاوی» به‌درستی به‌عنوان ستون فقرات روش‌شناسی رئالیسم انتقادی در مدل پیشنهادی لحاظ شده است. پس‌کاوی فرآیندی است که در آن پژوهشگر از طریق بازاندیشی در پدیده‌های مشاهده‌شده، به سوی فرض‌سازی در مورد مکانیسم‌های پنهان و ساختارهای علی حرکت می‌کند (ایستون، ۲۰۱۰: ۱۲۰). آنچه مدل پیشنهادی به‌درستی انجام می‌دهد، این است که پس‌کاوی را نه نقطه شروع، بلکه مرحله‌ای می‌داند که باید پس از تحلیل ساختاری و بازپیش بینی اولیه صورت گیرد؛ این ترتیب منطقی، با ساختار اندیشه رئالیستی هماهنگ است.

مرحله‌ی «مقایسه و پیرایش» نیز از نوآوری‌های مهم مدل پیشنهادی است. این مرحله با تأکید بر بازبینی فرض‌های علی در تقابل با تبیین‌های رقیب، به‌گونه‌ای عمل می‌کند که هم به «راستی‌آزمایی» نظریه‌ها می‌انجامد و هم زمینه‌ساز پالایش مفهومی می‌شود. این

روش شناسی رئالیستی انتقادی و پرسش از امکان؛ ... (فرهاد بیانی) ۱۶۷

کارکرد در ادبیات روش شناسی به‌ویژه در مدل‌های مقایسه‌ای رئالیستی مورد تأکید قرار گرفته است (واین و ویلیامز، ۲۰۱۲: ۸۰۱).

گام‌های «عینی‌سازی و زمینه‌مندی» و سپس «تثلیث» دو مرحله‌ای‌اند که تعامل روش‌شناسی پیشنهادی را با واقعیت میدانی تقویت می‌کنند. مرحله‌ی زمینه‌مندی در سنت پژوهش رئالیستی است که هدف آن، انضمامی کردن تبیین‌ها در بافت تاریخی، فرهنگی و نهادی خاص است (بیگستاد و مونکوولد، ۲۰۱۱: ۲۹۱). این ویژگی، به‌ویژه در زمینه‌ی ایران که ساختارهای اجتماعی از پیچیدگی تاریخی و فرهنگی خاصی برخوردارند، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. مرحله‌ی تثلیث نیز، با استفاده از چند نوع داده، روش، یا دیدگاه نظری، امکان بررسی چندجانبه و کاهش سوگیری‌های احتمالی را فراهم می‌کند. این همان چیزی است که دنزین آن را شرط اساسی برای اعتباربخشی به تبیین‌های کیفی می‌داند (دنزین، ۱۹۷۸: ۲۹۵).

در نهایت، مرحله‌ی «تصحیح»، که نوعی بازاندیشی پایانی است، یکی از مهم‌ترین مزایای مدل پیشنهادی است. در اغلب روش‌شناسی‌های رایج، فرآیند پژوهش پایان خط محسوب می‌شود؛ اما این مدل با افزودن این گام، پژوهش را به یک فرآیند باز، یادگیرنده و قابل بهبود تبدیل کرده‌اید. چنین رویکردی با منطق «خطاپذیری» (Fallibilism) که یکی از ارکان معرفت‌شناسی رئالیسم انتقادی است، هم‌راستاست (بسکار، ۱۹۹۸: ۶۷).

در مجموع، مدل پیشنهادی نه تنها با اصول نظری رئالیسم انتقادی هماهنگ است، بلکه آن را در قالبی گام‌به‌گام، عملیاتی و زمینه‌مند بازآفرینی کرده است. افزودن مراحل بازپیش‌بینی، پیرایش، تثلیث و تصحیح، آن را به الگویی رئالیستی، باز، بازاندیشانه و قابل استفاده در بسترهای متغیر اجتماعی، به‌ویژه در ایران، تبدیل می‌کند.

کتاب‌نامه

- Ackroyd, S., & Karlsson, J. C. (2014). Critical realism, research techniques, and research designs. In P. K. Edwards, J. O'Mahoney, & S. Vincent (Eds.), *Studying organizations using critical realism: A practical guide* (pp. 21–45). Oxford University Press.
- Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press.
- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (Eds.). (1998). *Critical realism: Essential readings*. Routledge.
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. Harvester Press.

- Bhaskar, R. (1989b). *Reclaiming reality: A critical introduction to contemporary philosophy*. Verso.
- Bhaskar, R. (1993). *Dialectic: The Pulse of Freedom*. London: Verso
- Bhaskar, R. (2010). *Interdisciplinarity and climate change: Transforming knowledge and practice for our global future*. Routledge.
- Bhaskar, R. (2014). Foreword. In P. K. Edwards, J. O'Mahoney, & S. Vincent (Eds.), *Studying organizations using critical realism: A practical guide* (pp. v–xv). Oxford University Press.
- Brown, J. S., Collins, A., & Duguid, P. (2002). Situated cognition and the culture of learning. *Educational Researcher*, 18(1), 32–42. <https://doi.org/10.3102/0013189X018001032>
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis*. Heinemann.
- Bygstad, B., & Munkvold, B. E. (2011). In search of mechanisms: Conducting a critical realist data analysis. *Information and Organization*, 21(4), 281–294. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2011.07.001>
- Ciborra, C., and Failla, A. 2000. "Infrastructure as a Process: The Case of CRM at IBM", *From Control to Drift*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, A. (1994). *Critical realism: An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*. Verso.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2002). *Explaining society: Critical realism in the social sciences*. Routledge.
- DeLanda, M. 2006. *A New Philosophy of Society*, London: Continuum.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The SAGE handbook of qualitative research* (4th ed.). Sage Publications.
- Easton, G. (2010). Critical realism in case study research. *Industrial Marketing Management*, 39(1), 118–128. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2008.06.004>
- Fletcher, A. J. (2017). Applying critical realism in qualitative research: Methodology meets method. *International Journal of Social Research Methodology*, 20(2), 181–194. <https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1144401>
- Grindley, P. (1995). *Standards, strategy, and policy: Cases and stories*. Oxford University Press.
- Hastings, S. (2021). Critical realism and social research: The hidden structure of social phenomena. *Journal of Critical Realism*, 20(4), 460–475. <https://doi.org/10.1080/14767430.2020.1846014>
- Hu, J. (2018). Methodological implications of critical realism for entrepreneurship research. *Journal of Critical Realism*, 17(2), 118–139. <https://doi.org/10.1080/14767430.2017.1378142>
- Hu, J. (2018). Methodological implications of critical realism for entrepreneurship research. *Journal of Critical Realism*, 17(2), 118–139. <https://doi.org/10.1080/14767430.2017.1378142>
- Lawson, T. (2003). *Reorienting economics*. Routledge.
- Lyytinen, K. and Newman 2008. "Explaining information systems change: a punctuated socio-technical change model." *European Journal of Information Systems* 17, pp.589-613.

- Mingers, J. (2004). Realizing information systems: Critical realism as an underpinning philosophy for information systems. *Information and Organization*, 14(2), 87–103. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2003.06.001>
- Morse, J. M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K., & Spiers, J. (2008). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 1(2), 13–22. <https://doi.org/10.1177/160940690800100202>
- Morton, P. 2006. "Using Critical Realism to Explain Strategic Information Systems Planning," *Journal of Information Technology Theory & Application* (18:1), pp. 1-20.
- Oliver, C. (2012). Critical realism: A practical guide for researchers. *Social Research Update*, 60, 1–4. <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU60.html>
- Pawson, R., and Tilley, N. 1997. *Realistic Evaluation*, London: Sage.
- Pettigrew, A. M. 1985. "Contextualist Research and the Study of Organizational Change Processes", in E. Mumford, R. Hirschheim, G. Fitzgerald, and A. T. Wood-Harper, eds., *Research Methods in Information Systems*. Amsterdam: North-Holland, pp. 53-78.
- Pettigrew, A. M. 1985. "Contextualist Research and the Study of Organizational Change Processes", in E. Mumford, R. Hirschheim, G. Fitzgerald, and A. T. Wood-Harper, eds., *Research Methods in Information Systems*. Amsterdam: North-Holland, pp. 53-78.
- Porpora, D. V. (2016). *Reconstructing sociology: The critical realist approach*. Cambridge University Press.
- Sayer, A. (1992). *Method in social science: A realist approach* (2nd ed.). Routledge.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. Sage Publications.
- Smith, M. L. (2006). Overcoming theory-practice inconsistencies: Critical realism and information systems research. *Information and Organization*, 16(3), 191–211. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2006.07.002>
- Thapa, D., & Omland, H. O. (2018). Four steps to identify mechanisms of ICT4D: A critical realism-based methodology. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 84(6), e12054. <https://doi.org/10.1002/isd2.12054>
- Volkoff, O., Strong, D. M., and Elmes, M. B. 2007. "Technological Embeddedness and Organizational Change." *Organization Science*, (18:5), pp.832-848.
- Wynn, D., Jr., & Williams, C. K. (2012). Principles for conducting critical realist case study research in information systems. *MIS Quarterly*, 36(3), 787–810. <https://doi.org/10.2307/41703494>
- Young, M. (1997). Critical realism and social science: A research agenda. *Philosophy of the Social Sciences*, 27(1), 51–72. <https://doi.org/10.1177/004839319702700103>
- Zachariadis, M., Scott, S. V., & Barrett, M. I. (2013). Methodological implications of critical realism for mixed-methods research. *MIS Quarterly*, 37(3), 855–879. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37.3.09>